

ERKEN DÖNEM KURRÂ İLE İLGİLİ ORYANTALİSTİK BAKIŞ AÇISININ ELEŞTİREL DEĞERLENDİRMESİ

İsmail ALBAYRAK*

A CRITICAL EVALUATION OF WESTERN SCHOLARS APPROACH TO THE QURRA DURING THE EARLY PERIOD

This article tries to re-evaluate Western scholars' approach to the notion of qurrâ in early Islamic literature. They generally minimize the amount of qurrâ in early years of Islam during the life of the Prophet and his rightly guided caliphates. Therefore they consider that the reports which show the existence of a number of qurrâ are either produced by later Muslim scholars or it means 'villagers' (ahl al-qurâ) rather than 'reciters' (ahl al-qur'ân). Here we deal with the critical evaluation of their approach. First of all we focused on the role of the qurrâ in the expedition of Rajî' and Bî'ri Maûna. Then we attempted to analyse traditional information about them in the battle of Yamama. And finally we investigated their status in the battle of Jamal and Siffin together with some linguistic analysis of the term qurrâ. We have seen that the analysis of the orientalist make the issue more complex due to absence of historical approach to it. Therefore for the clarification of the role of qurrâ in early Islam one needs diachronic reading of historical data.

Oryantalistik çalışmalarda Kur'ân tarihi her zaman kışkırtıcı bir cazibeye sahiptir. Özellikle tarih ya da dil çalışmaları alt yapısına sahip oryantalistler için Kur'ân tarihi sessiz kalamayacakları bir alandır. Bu makale bir milyanın üstünde insan kitlesinin imanının odak noktası olan Kur'ân'ın iki kapak arasına getirilme sürecinde ve sonrasında kendilerinden sık sık söz edilen şahıslarla ilgili oryantalistlerin çizdikleri genel çerçevenin eleştirel bir değerlendirmesini konu edinecektir. Söz konusu olaylar ve kişiler *Recî'*, *Bî'ri Maûne*, *Yemâme*, *Cemel* ve *Siffin* gibi bazı seriyye ve savaşlarda yer alan *kurrâ'*nın konumunu içermektedir. Bu nedenle yazımızda *kurrâ* ile ilgili oryantalistlerin sorunsallaştırdığı noktalar nüanslarıyla birlikte ortaya konacak, sonra da klâsik İslâmî kitâbiyât ışığında meselenin yeniden analizi ve değerlendirmesi yapılacaktır.

Kurrâ kavramı çok sayıda oryantalistin dikkatini çekmiştir. R. Brunnow, L. Caetani, J. Wellhausen, F. Schwally, G. M. Hinds, M. A. Shaban, G. H. A. Juynboll, N. Calder'ı bunlar arasında zikretmek mümkündür. Biz tek tek bu şahısların görüşlerini değerlendirmekten ziyade daha genel bir çerçeve çizerek temel yaklaşımları zikredecek, sonra da kendi değerlendirmelerimizi ortaya koymaya çalışacağız. Konuyla ilgili

* Yrd.Doç.Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. albayrak@sakarya.edu.tr

oryantalistik bakış açısını üç ana başlıkta ele almak mümkündür. Birinci grubu, meseleyi tarihsel veriler çerçevesinde işleyen kimseler oluşturmaktadır ki, bunun en güzel örneğini L. Caetani ve F. Schwally'nin argümanları oluşturmaktadır. İkinci grubun gözde temsilcisi ise G. H. A. Juynboll'dur. Juynboll bir taraftan tarihsel malzemeleri *keyfemâ yeşâ* kullanırken dilsel analizlerle de görüşlerini temellendirmeye çalışmaktadır. Üçüncü grubun temsilcileri, seleflerinin tarihî-filolojik analizlerinden tatmin olmayan ve sadece dilsel analizlerle konuyu açmaya çalışan oryantalistlerden oluşmaktadır. Bunların başında ise N. Calder gelmektedir. Yalnız Calder'in bu yaklaşımının arkasında, hocasından (J. Wansbrough) tevarüs ettiği metodik ısrarın önemli bir yerinin olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Çünkü Wansbrough gibi o da erken dönem İslâm tarihi verileriyle ilgili sonraki müellifler tarafından kaleme alınan kitâbiyâtı, içlerinde bazı doğruları barındırmakla birlikte tamamen bu müellifler tarafından olması istenilenlerin kaydedildiği bir müellifât olarak görmektedir. Şimdi bu kişilerin *kurrâ*'nın kimliği ve faaliyetleriyle ilgili temel yaklaşımlarını özetlemeye çalışalım:

1. *Kurrâ*'nın asr-ı saadet ile takip eden dönemlerdeki varlığı ve faaliyetleri ile ilgili ilk eleştiriler L. Caetani ve F. Schwally tarafından yapılmıştır. Caetani ve Schwally *Yemâme*'de (*Akrabe Savaşı*) ölenler arasında Kur'ân bilgisine sahip bir iki kişinin bulunduğunu¹ ve şehitlerin çoğunun İslâm'ı yeni kabul etmiş bireylerden oluştuğunu söylemektedir. Ayrıca onlar, Hz. Peygamber'in vahiylerin yazıya geçirilmesi konusunda son derece itina gösterdiğini, bu nedenle vahiyleri kaydettirdiğini belirtmekte ve ilk iki halifenin, hafızların şehadeti karşısında Kur'ân'ın kaybolacağı endişesine kapılmaları gerektiğini düşünmektedirler.²

2. Konuyu birbirini tamamlayan üç ayrı makalede işlemeye çalışan G. H. A. Juynboll, M. A. Shaban ve Martin Hinds'ten etkilenmektedir. Juynboll'un temel görüşlerini dil ve tarih açısından özetleyecek olursak o, *kurrâ* teriminin yanlış yorumlandığı kanısındadır. Juynboll, *kurrâ* kelimesinin *kârin* kelimesinin çoğulu olduğunu ve *karâe* (*kr'*) fiilinden değil de *karâ* (*kry*) fiilinden türediğini, bu nedenle söz konusu kelimenin *ehlu'l-kurâ* (köylüler)nin müteradifi olarak kullanıldığını söylemektedir.³ Hatta bazı kaynaklarda *ehlu'l-Kur'ân* yerine *ehlu'l-kurâ* tabirinin zikredilmesini Juynboll metinlerdeki *ehlu'l-Kur'ân* ifadesini metinsel bir tahrifi olarak değerlendirmektedir.⁴ Juynboll, *kurrâ* tabiriyle ilişkili kaynaklarda geçen başka bir terkiye dikkat çeker; *hameletü'l-Kur'ân*. *Yemâme* (*Akrabe*) Savaşı'nda kullanılan bu ifade Kur'ân hafızları anlamına gelmemektedir. Bu konudaki en önemli delili ise *hameletü'l-Kur'ân* ifadesinin, *hamele* ve türevlerinin tanımlandığı sözlüklerde zikredilmemesidir.⁵ Peki bu ifadeyle (*hameletü'l-Kur'ân*) kimler kastedilmektedir? Juynboll, tarihsel verileri zorlayarak

¹ F. Schwally ise, şehit olanlar içerisinde sadece iki kişinin (Abdullah b. Ğânim ve Ebû Hüzeyfe'nin kölesi Sâlim) Kur'ân bilgisi açıkça ispat edilmiştir, demektedir. (Theodor Nöldeke-Friedrich Schwally, *Kur'ân Tarihi*, (çev.) Muammer Sencer, İlke Yay. 1970, 28).

² Nöldeke-Schwally, *a.g.e.*, 27-8; Leone Caetani, 'Uthman and the Recension of the Koran', <http://www.answering-Islam.org/Books/Caetani/Uthman.htm> (web), 1.

³ G. H. A. Juynboll, 'The Position of Qur'an Recitation in Early Islam', *Journal of Semitic Studies*, 19 (1974), 140; G. H. A., Juynboll, 'The Qur'an Reciter on the Battlefield and Concomitant Issues', *ZDMG*, CXXXV (1975), 23.

⁴ Juynboll, 'The Qur'an Reciter...', 22.

⁵ Juynboll, 'The Qur'an Reciter...', 17.

bu kimselerin kimliklerini deşifre etmeye çalışmaktadır. Yalnız Juynboll'un öne sürdüğü argümanlardan, zihninin oldukça karışık olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre erken dönemde savaşlarda Kur'ân okuma gibi bir gelenek yoktu. Bu nedenle Juynboll *hamele* fiilinin hem 'saldırmak' hem de 'taşımak' anlamlarına özellikle vurgu yaparak *hameletü'l-Kur'ân* ifadesinin ya savaşlarda muhtemelen üzerinde Kur'ân'dan alıntılar bulunan *râye* (sancak) ve *livâlar* taşıyıcılarına işaret etmekte olduğunu ya da Kur'ân uğruna düşmanla savaşan samimi Müslümanların kastedildiğini varsaymaktadır. *Yemâme*'de savaşan Müslümanların çok önemli kimselerden oluşmadığını kaydeden Juynboll, *hameletü'l-Kur'ân*'ın Kur'ân hafızlarıyla ilgisinin olmadığı görüşündedir. Benzer bir şekilde Sıffin Savaşı'nda *kurrâ* olarak nitelenen kimselerin mızraklarının ucunda Mushaf'tan parçalar taşıdığı nakledilmektedir. Bundan sonra da *hameletü'l-Kur'ân* ile *ehlu'l-Kur'ân*'ın arasında bir ilişki olduğunu kuvvetle vurguladıktan sonra bu kimselerin İslâm ordusunda görev alan özel bir savaşçı grubu olduklarını ileri sürmektedir.⁶ Hz. Ömer'in hafızların şehadeti dolayısıyla Kur'ân'ın cem'i konusundaki ısrarını ise, *Yemâme*'de olanlar hakkında Hz. Ömer'in bilgisizliğinden kaynaklanan yanlış bir karar olarak değerlendirmektedir.⁷

Juynboll'un temel argümanları bunlardan ibaret değildir. Her ne kadar Kur'ân okurlarının mevcudiyetini kabul etse de, ona göre bu kimseler ilk dönemlerde hem nitelik (ehliyet) hem de nicelik açısından oldukça küçük bir rakama tekabül etmektedir.⁸ Böyle bir kabul doğrudan onu, *Bî'ri Maûne* ve *Recî'*de şehit olanların Kur'ân bilgileri olmadığı görüşüne sevk etmiştir. Ayrıca o, söz konusu olaylardan sonra bazı Kur'ân âyetlerinin kaybolacağı endişesi ile ilgili bir kayda da rastlanmadığını söylemektedir. Juynboll, şâyet bu kimseler hafız ve değerli kimseler idiyse niçin hayatları tehlikeye atılmıştır, sorusu üzerinde de durmaktadır. Ona göre bunlar, Medine civarında oturan köylülerden başkası değildir.⁹

Juynboll'un, *kurrâ* kelimesinin filolojik ve tarihî serüveniyle ilgili çizdiği çerçeve, İslâm tarihinde *müseyyerûn* olarak bilinen bir grup ve Hz. Ali ile Muâviye arasındaki anlaşmazlıkta Hz. Ali'yi destekleyen kimselerin eklenmesiyle tamamlanmaktadır. *Müseyyerûn*, Kûfe valisi Sa'd b. Âs tarafından Şam ya da diğer çevre beldelere sürülen sosyal statüleri düşük ve meskûn mahallerden uzakta oturan kimselerdir (*kurrâ*).¹⁰ Hz. Ali'yi destekledikleri söylenen kimseler (*kurrâ*) ise politik bir gruptur. Bununla birlikte sadece bu grup *kurrâ* olarak adlandırılmamıştır. Hâricîler ve Mürçie gibi bu sıfatı taşıyan farklı gruplar da vardır.¹¹ Batılların hazırladığı İslâm Ansiklopedisi'ndeki (ikinci baskı) *kurrâ* maddesine bakılırsa, Juynboll'un spekülâtif değerlendirmesinin etkisi

⁶ Juynboll, 'The Qur'an Reciter...', 17-22.

⁷ Juynboll, 'The Qur'an Reciter...', 21; İlginçtir ki Juynboll, bir çok versiyonu olan bu hadisin hepsinin uydurma olamayacağını kabul etmekle birlikte isnadlarda geçen ilk üç kişiden (Zeyd b. Sâbit, Ubeyd b. Sebbâk, Zührî) birisi olan Ubeyd'in önemli bir kişi olmadığını belirterek hadiste zaaf arama gayreti içine girmiştir. (Juynboll, 'The Qur'an Reciter...', 23).

⁸ Juynboll, 'The Position...', 246-7; Juynboll, Kur'ân okurlarının/hafızlarının (*kurrâ*) Hz. Ömer zamanında resmî olarak istihdam edilmeye başladığını, bundan dolayı da hızla çoğaldıklarını söylemektedir. (Juynboll, 'The Position...', 247).

⁹ G. H. A. Juynboll, 'İlk Devir İslâm Tarihinde Kurrâ Kavramı', (çev.) Yusuf Alemdar, *Nüsha*, 3/11 (2003), 148

¹⁰ Juynboll, 'İlk Devir İslâm...', 140, 146.

¹¹ Juynboll, 'The Position...', 248.

fazlasıyla görülecektir. Madde yazarı (T. Nagel) *kurrâ*'yı tanımlarken kullandığı ilk cümlede, zorlama ile de olsa Batılı bir konsensüsün izlerini aksettirmektedir; 'Political organisation/*kurrâ* politik bir gruptur'.¹² Yaygın kullanım olan 'Kur'ân okurları' anlamı yazarın sunumuyla bir anda yan anlam hâline gelivermiştir.

3. N. Calder, *kurrâ*'nın *Bi'ri Maûne* ve *Sıffin* gibi savaşlarda söz konusu edilmesini garip karşılamakta, bu nedenle de Juynboll'un *kurrâ*'yı *ehlu'l-kurâ* (köylüler) olarak tanımlamasını konunun aydınlatılmasında önemli bir katkı olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte Calder, *kurrâ*'nın *karye* kelimesinden türetilmesiyle ilgili linguistik analizleri yeterli bulmamakta ve tarihsel verileri de sınırlı kabul ettiği için dilsel analizlerle sorunu yeniden çözmeye çalışmaktadır. Calder, analizleri için kaygan bir zemin olan etimolojiyi tercih etmekte ve bulgularını, kendi ifadesiyle biraz da hayal gücünü kullanarak¹³ farklı bir zemine taşıyarak, seleflerinin tarihsel verilerden (!) elde etmeye çalıştıkları sonuçları dilsel analizlerle göstermeyi hedeflemektedir. Calder'in tahlillerinin özeti şöyledir: Kıyâme sûresinin 17. âyetinde geçen "*inne aleynâ cem'ahû ve kur'ânehû*" ifadelerine genellikle *cem'ahu ve kirâatuhû* (onu –senin kalbinde-toplamak ve okutmak/okumak Bize ait bir iştir) şeklinde anlam verilmiştir ki, bunun konuyu açıklayıcı hiçbir katkısı yoktur. Bununla birlikte *karâe* ile *cema'a* fiili arasında yakın bir ilişki vardır. Çünkü *karâe* bazen *cema'a* (toplamak/*cema'a* ve eklemek/*damme*) manasında kullanılmaktadır. Bu iki fiil arasındaki ilişkiye rağmen *karâe* devamlı surette *cema'a* ile bir anlam bağıda yoktur. Bu konuda İbrânîce sözlüklerden de yardım alan Calder, *kar'* kelimesinin yakın ilişki içinde olduğu anlamlardan birisinin de 'zaman/vakit' olduğunu söylemektedir. Bundan sonra Calder'ın hayal gücüyle varmak istediği noktaya ulaşması kolaylaşmaktadır. Şöyle ki: *Kar'* kelimesinin zamanla ilişkisi konusunda çok sayıda örnek zikreden Calder'a göre, kelime hem temizlik hem de hayz dönemindeki kadına (periods of menstruation or periods of purity) işaret etmektedir. Calder'e göre *kar'* kelimesi genelde 'kanın toplanması' şeklinde ve yanlış anlaşılmıştır. Halbuki buradaki vurgu, temizlik ya da âdet süresine yapılmaktadır. Kısaca 'sürelere bölme' (periodization) ve 'bölümlere ayırma' (segmentation) anlamı daha hâkimdir. Söz konusu zaman anlamı, *akraa min seferihî* (yolculuk süreci bitti) cümlesiyle *akraa min ehlihî* (ailesinin yanında kalma süresi bitti) ifadelerinde oldukça açıktır. İkinci cümle başka bir şekilde şöyle ifade edilir 'onun ailesiyle kalma süresi bitmiştir; artık onlardan ayrı kalma süresi başlamıştır.' Özetle *kar'*, kişinin ailesi ile hem ayrılık hem de beraberlik sürecine işaret eder. Buradan Calder dögüsel bir şekilde ailesinden uzaklaşma ve birlikte olma süresiyle karşılaşan kimsenin *kârî* (ç. *kurrâ*) olduğunu söylemektedir. Calder, *Bi'ri Maûne*, *Yemâme* ve *Sıffin*'de konu edilen *kurrâ* ile ilgili rivâyetlerde değişiklikler olduğunu belirtmekte, bu nedenle bu kelimenin seferberlik süresince evinden uzak olan kimseleri tanımlarken, daha sonra Kur'ân okurlarına izafe edildiğini söylemektedir.¹⁴

¹² Tilman Nagel, 'Kurrâ', *Encyclopaedia of Islam*, V, 499.

¹³ Norman Calder, 'The Qurrâ and The Arabic Lexicographical Tradition', *Journal of Semitic Studies*, 36 (1991), 298.

¹⁴ Calder, *a.g.m.*, 297-307.

İLK MÜSLÜMANLAR ARASINDA KUR'ÂN'IN YERİ

Kur'ân, inmeye başladığı andan itibaren müminlerin hayatlarında çok özel bir yere sahip olmuş ve bu ayrıcalıklı konumunu hâlâ sürdürmektedir. Bu nedenle Kur'ân'ın Müslüman toplumlar nezdinde yeri ve önemi ile ilgili âyet ve hadisleri burada geniş bir şekilde zikretmeyi zâit görüyoruz. Bununla birlikte birkaç noktaya dikkat çekerek inananların gözünde Kur'ân'ın önemini özetlemeye çalışacağız. Daha İslâm'ın ilk yıllarında, Kur'ân'ı dinleyerek Müslüman olan sahâbeyle karşılaşmaktayız.¹⁵ Kur'ân'ın indiği döneme şahit olan bu insanlar ebedî kurtuluşlarının vesilesi olan ilâhî kelâmı öğrenirken de yaşamaya çalışıyorlardı. Böylece onu hafızalarında devamlı canlı tutuyorlardı. Hz. Peygamber 'Ümmetimin en kutluları Kur'ân hafızları ile gece namazı kılan kimselerdir.' buyurmaktadır.¹⁶ Bir başka hadiste ise *kurrâ* 'Cennet ehlinin ârifleri' olarak tanımlanmaktadır.¹⁷ Ganimette en büyük pay onlara tahsis edilmekte, şehit olduklarında ilk önce onlar kefenlenmekte, genç olsun yaşlı olsun, halifelerin danışma meclisinde öncelikli konum onların olmaktadır.¹⁸ Bu tür dünyevî iltifat ve mükâfatlara şaşılmalıdır; çünkü Kur'ân hafızına (*hâmilu'l-Kur'ân*) ikramını, Allah (cc) bizzat kendi üzerine almaktadır.¹⁹

Hz. Peygamber'in *Akabe*'de Medinelilerle buluşmasından sonraki ilk icraatı onlara Kur'ân'ı öğretecek birisini göndermek olmuştur. İbn Hişâm, Medine'ye *mukrî* (Kur'ân öğreticisi) olarak gönderilen Mus'ab b. Umeyr'in konumuyla ilgili önemli bir anekdot düşmüştür: 'Mus'ab'ın Medine'deki konumu Es'ad b. Zurâre'ninkinden daha yüceydi'.²⁰ Mus'ab'dan sonra Medine'ye *mukrî* olarak gönderilen Abdullah b. Ümmi Mektûm da aynı konumu elde etmiştir. Bir başka anekdotta 'kendisini Medine'de ziyarete gelen Enes b. Mâlik'e Hz. Ömer 'Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ne yaptığını' sorar ve Enes'ten şu cevabı alır: 'Ondan ayrıldığımda insanlara Kur'ân öğretiyordu'.²¹ Dindarlıklarını devam ettirmeleri Kur'ân'la girdikleri varoluşsal ilişkiye bağlı olan bu kutlu nesil, öncelikle vakitlerini Kur'ân'a ayırıyorlardı. Bağdâdî'nin kaydettiğine göre İslâmî ilimlerde uzmanlaşacak kimselerin önce Kur'ân'ı ezberlemesi sonra da *ferâiz* gibi ilimlerle meşgul olması tavsiye edilmektedir.²² Hattâ *kurrâ*'nın efendisi olan Übeyy b. Ka'b; 'Kur'ân'ı hıfzettiğiniz gibi Arapça'yı da öğrenin' diyerek talebelerine her şeyden önce Kur'ân'ı öğrettiğini ima etmektedir.²³ Kaynaklarda Kur'ân'a karşı gösterilen hassasiyetten dolayı bazı müminlerin rüyalarında Kur'ân'ı kimden alacaklarını Hz. Peygamber'e sordukları bile kaydedilmektedir.²⁴ Bu tür bir yaklaşım genelin görüşünü

¹⁵ Hz. Ömer, Ebû Zerr ve Tufeyl b. Amr Kur'ân'ı dinledikten sonra Müslüman olmuş kimselerdir. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru Sadr 1985, IV, 108, 238.

¹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1997, IV, 124.

¹⁷ Abdurraûf el-Munâvî, *Fezû'l-Kadîr*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 1972, IV, 535.

¹⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Kitâbu'l-İ'tisâm bi's-Sünneti, İstanbul: Çağrı Y. 1992, VII, 163; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Kahire: Dâru'l-Fikr 1988, XIII, 342-343; Nöldeke-Schwally, *a.g.e.*, 11.

¹⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Kitâbu'l-Edeb, İstanbul: Çağrı Y. 1992, V, 174.

²⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Mısır: Matbaatü Mustafâ el-Bâbî 1955, I, 434; Es'ad b. Zurâre Akabe'de Hz. Peygamber'e biat eden ilk kişi ve Hazrec'in de efendisiydi. (İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 34).

²¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 108.

²² Bağdâdî, *a.g.e.*, III, 172.

²³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, (tah) Saïd M. el-Lahâm, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1989, VII, 150.

²⁴ Bağdâdî, *a.g.e.*, III, 183.

yansıtmaya da önemine binaen dikkat çekici bir husustur. Ayrıca Tabakât kitaplarında kendilerinden bahsedilen pek çok kişinin 'Kur'ân'ın tamamını topladı (ezberledi), *ehlu'l-Kur'ân*'dandır, *hameletü'l-Kur'ân*'dandır, *şeyhu'l-mukriîn*'dir gibi ifadelerle taltif edildiği görülmektedir. İlginçtir ki, Enbiya 7. âyette²⁵ geçen *ehle'z-ziker* ifadesini Kurtubî, İbn Zeyd'den yaptığı nakille *ehlu'l-Kur'ân* olarak yorumlamaktadır.²⁶ Kur'ân'a gösterilen bu ilgi sadece onun ezberlenmesiyle alâkalı değildir. Yazıya geçirilmesi hakkında da pek çok rivâyet mevcuttur.²⁷ Fakat daha çok Kur'ân hafızları üzerinde duracağımız için bu meseleye girmek istemiyoruz. Bundan sonra Hz. Peygamber döneminde cereyan eden hadiselerle (*Recî*, *Bî'ri Maûne* gazveleri) daha sonraki zamanlarda yapılan *Yemâme* ve *Siffin* savaşlarda *kurrân*'ın durumuyla ilgili tartışmalar üzerinde yoğunlaşacağız.

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE KURRÂNIN KONUMU

Yukarıda anlatılanlar ışığında Müslümanlar arasında İslâm'ın daha ilk yıllarından başlayarak Kur'ân'a ve Kur'ân hafızlarına özel bir önem atfedilmiştir. Bazı kaynaklarda *el-keîâm fi hamaleti'l-Kur'ân fi hayâti'n-nebiyy* (sav) gibi başlıklara rastlanmaktadır. Hafız sahâbeyi konu edinen bu bölümlerde Hz. Peygamber hayattayken, genelde yedi ya da sekiz kişinin Kur'ân'ın bütünü ezberlediği söylenmektedir. Zerkeşî'nin verdiği listeye göre bu kimseler Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Muâz b. Cebel, Ebu'd-Derdâ, Sa'd b. Ubeyd, Ebû Zeyd, Mucemmâ b. Cârîye ve halife Osman b. Affân'dır.²⁸ Zerkeşî, seleflerinin, yukarıda belirtilen sayı (yedi ya da sekiz) ile *Bî'ri Maûne* ve *Yemâme*'de çok sayıda *kurrâ* sahâbenin (yetmiş) şehit edilmesi arasında bir sorun olduğunu belirttiklerini, kaydetmektedir. Çözüm için ise ilginç bir yorumla karşılaşmaktayız: 'Burada isimleri zikredilen az sayıdaki sahâbe hafızlardan, Kur'ân'ı bütün vecihleriyle; indirildiği yedi harf ve farklı kıraatlerle okuyabilen kimseler kastedilmektedir.'²⁹ Kanaatimce Zerkeşî'nin naklettiği bu yorum çok isabetli değildir. Allah Resûlünün hayatında çok az sayıda kimsenin Kur'ân'ı tam olarak ezberlemesi gayet doğaldır. Sürekli gelen vahiylerin aynı anda herkes tarafından ezberlenmesi çok kolay olmayabilir. Fakat sahâbenin büyük bir kısmının da devamlı okudukları Kur'ân'dan çok sayıda sûre ezberledikleri de bir gerçektir. Meselâ burada İbn Mesûd'un ismi zikredilmemektedir. Halbuki yetmiş sûreyi bizzat Hz. Peygamber'den aldığı nakledilmektedir. Daha farklı sahâbeler de çok sayıda sûre bilmekteydiler.³⁰ Bu nedenle asr-ı saa-

²⁵ 'Biz senden önce de ancak kendilerine vahiy gönderdiğimiz birtakım erkekleri peygamber gönderdik. Şayet bilmiyorsanız, bilenlere sorunuz.'

²⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, ts. XI, 272.

²⁷ Azamî, Hz. Peygamber zamanında vahiyleri yazan 48 sahâbî ismi zikretmektedir. (Ahmed Von Denffer, *Ulûm al-Qur'ân*, Leicester Islamic Foundations, 38).

²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 1990, I, 335; Mekki b. Ebî Tâlib *el-İbâne* adlı eserinde 'Hz. Peygamber zamanında sadece altı *kâri*' vardı ve bunların hepsi de Ensârdandı' demektedir. (Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an Meâni'l-Kur'ân*, Mısır: Mektebetü Nahda ts, 52-53).

²⁹ Zerkeşî, *a.g.e.*, I, 336.

³⁰ Sahâbe hafızlarla ilgili İsmail Karaçam geniş bilgi vermektedir. Karaçam'ın farklı kaynaklardan (Bâkillânî, Aynî, İbn Hacer ve Nevevî) yaptığı nakilleri topladığımızda hafız sahâbeler arasında şu kimseler zikredilmektedir: Ebû Bekir, Ömer b. Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Übeyy b. Ka'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebu'd-Derdâ, Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdullah b. Mes'ûd, Ubâde b. es-Sâmit, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd b. Nu'mân, Mucemmag' b. Cârîye, Kays b.

dette bugünkü anlamda hafızlıktan ziyade Kur'ân'ı çok okuyan ve çok sayıda sûre bilen kimselere de *kurrâ* denildiğini görmekteyiz. Nitekim Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kastalânî'nin benzer bir izah tarzını benimsediklerini görüyoruz.³¹ Söz konusu savaşlarda şehit olan şahısları da bu çerçevede değerlendirmek uygun olacaktır. Ayrıca Kur'ân'ın yazılı malzemede korunduğunu bildirerek Kur'ân'ın toplatılması konusunda hafızların şahadetini yeterli görmeyen oryantalist yaklaşıma Kur'ân'ın naklinde sözlü geleneğin önemini hatırlatmakta fayda vardır. Hz. Ömer, yazılı malzemenin varlığının ve hattâ mevcut malzemenin sınırlılığının da farkındadır. Benzer bir uygulamayı Hz. Osman döneminde de görmekteyiz. Farklı bölgelere, Mushaflarla birlikte hafızlar da gönderilmektedir. Böylece Kur'ân'ın tam olarak aktarılması ve öğretilmesinde kıraatin öneminin sonraki dönemlerde de muhafaza edildiğini görmekteyiz.

Kurrânın iştirak ettiği gazvelerdeki konularının tahlilinden önce küçük bir hatırlatma yapmakta da fayda vardır. *Recî'* ve *Bî'ri Maûne* hicretin dördüncü yılında, *Yemâme* Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinde ve *Cemel* ve *Sıffin* Hz. Ali'nin hilâfetinde meydana gelmiştir. Sık sık Müslüman müellifleri anokranizmle suçlayan Batılı yazarlar, bu gazveleri değerlendirirken tarihsel bağlamı unutmuş gibidirler. *Kurrânın* bu olaylardaki fonksiyonunun değerlendirilmesi diakronik (tarihsel) bir okumayı zorunlu kılmaktadır. Çünkü *kurrâ* statik bir grup ya da topluluk değil, bilâkis zamanla semantik hazinesi genişleyen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazen özel bir grup ya da kurumun adı bazen de genel bir isim olarak kullanılmaktadır. Fakat kaynaklarımızdaki veriler göz önünde bulundurulduğunda bu semantik genişlemede Kur'ân hafızları (uzmanları) anlamının önceliğini koruduğunu görmekteyiz. Bu nedenle *Bî'ri Maûne* şehitleriyle *Sıffin'*deki *kurrâ* grubunu aynı kategoride değerlendirmemek gerekmektedir. Buradan hareketle biz, her bir gazveyi kendi bağlamında değerlendirmeyi uygun bulduk.

KURRÂ'NIN RECÎ' VE BÎ'Rİ MAÛNE'DEKİ DURUMU

Hem hadis hem de İslâm tarihi kaynaklarının müşterek icmasıyla anlattıkları *Bî'ri Maûne* ve *Recî'* vakasında *kurrânın* rolü oldukça açıktır. Buna rağmen 'Kurrâ' maddesi yazarı *Recî'* ve *Bî'ri Maûne* hadisesine dolayısıyla burada şehit olan *kurrâyı* referansta bile bulunmamıştır. Daha da ilginç müsteşriklerin *Bî'ri Maûne* ve *Recî'* hadisesini sadece bir askerî sefer olarak değerlendirmeleridir. Onlara göre bu hadiseler askerî seferlerden ibaretti, başarısız sonuçlandı ve bu başarısızlığı örtbas etmek için Müslümanlar tarafından *kurrâyı* ilişkilendirildi. Böylece Müslüman müellifler bir taşla iki kuş vurarak hem askerî başarısızlığı hafiflettiler, hem de çok sayıda *kurrânın* varlığını ispat ettiler. Meselâ Lammens, Medine'de bu kadar *kurrânın* olmadığını ve bu gibi yerlere Hz. Peygamber'in âdeti üzere bir ya da iki kişi göndermekle yetindiğini

→

es-Seken, Ukbe b. Âmir, Temîm b. Esved ed-Dârî, Fedâle b. Ubeyd, Ebû Zeyd. Kadın sahâbeler arasındaki hafızlar ise: Âişe binti Ebî Bekir, Hafsa binti Ömer, Ümmü Seleme, Ümmü Varaka binti Nevfel, Muslîmetu binti Muhlid'ten oluşmaktadır. Bazı kaynaklar isim zikretmese de Hz. Peygamber dönemindeki hafız sahâbe sayısını daha da yüksek tutmaktadır. (bkz. İsmail Karaçam, *Kur'ân'ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, İstanbul: Marmara Ün. İlahiyat Fak. Yay. 1995, 147-156).

³¹ Kastalânî, *İrşâdu's-Sârî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ 1325h, VI, 315; Mekkî b. Ebî Tâlib, *a.g.e.*, 58-9.

*Eğâni'*den yapılan nakille ispatlamaya çalışmaktadır.³² Her ne kadar A. M. Şâkir, Lammens'in bu alıntısının *Eğâni'*de geçmediğini söylese³³ de, bu bizi şimdilik çok fazla ilgilendirmemektedir. Konunun daha geniş bir şekilde analizi için bu iki olayı İslâmî kaynaklar çerçevesinde özetlemeye çalışalım:

Recî': Uhud Savaşı'ndan sonra Hüzeyl bölgesinde yaşayan Adal ve Kâre kabilelerinden bir grup³⁴ Hz. Peygamber'e gelerek içlerinde Müslümanların yaşadığını, bu insanlara dini anlatacak, Kur'an'ı okutacak ve İslâm şeriatını öğretecek bir heyet gönderilmesini isterler. Buhârî'de geçen Ebû Hureyre rivâyetine göre Hz. Peygamber bir seriyye gönderir ve başına da Âsım b. Sâbit'i yetkili olarak tayin eder.³⁵ Bu seriyyede genellikle on kişinin olduğu rivâyet edilse de altı kişinin ismi zikredilmektedir: Âsım b. Sâbit, Mersed b. Ebî Mersed, Hâlid b. el-Bukeyr, Hubeyb b. Adıyy, Zeyd b. Desne, Abdullah b. Târik.³⁶ Bazı siyer ve meğâzî kitapları komutanın Mersed'de olduğunu söylemektedir, bununla birlikte çoğunlukla iki görüş de belirtilmektedir. Dinlendikleri yerde yedikleri hurmaları gören 100 kişilik düşmanın saldırısına uğrayan *kurrâ* heyetinden Hubeyb ve Abdullah b. Târik³⁷ dışındakiler şehit oldular, bu ikisi ise Mekke'ye götürüldüler.³⁸

Bi'ri Maûne: *Recî'* vakası gibi Hicrî 4. yılda gerçekleşmiştir. Âmir b. Sa'sa'a kabilesinin lideri Âmir b. Mâlik b. Ca'fer Ebu'l-Berâ Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'e hediyeler takdim eder. Allah'ın Resûlü müşrik bir kimseden hediye kabul edemeyeceğini belirtir. Ebu'l-Berâ, kaynakların bildirdiğine göre, ne Müslüman olur ne de tamamen Müslümanlıktan uzak kalır. Hz. Peygamber'in anlattıklarını beğenen Ebu'l-Berâ ondan Necid halkını irşat edecek bir mürşit grubu göndermesini rica eder. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'*indeki bir rivâyete göre Ebu'l-Berâ Hz. Peygamber'den kendilerine Kur'an ve Sünneti öğretecek muallimler göndermesini ister.³⁹ Allah'ın Resûlü endişesini izhar etmesi üzerine Ebu'l-Berâ mürşitlerin emniyetini garanti eder. Bundan sonra Hz. Peygamber bazı rivâyetlerde yetmiş, bazılarında kırk, bazılarında da otuz kişilik bir ekibi⁴⁰ Münzir b. Amr (veya Âmir) komutasında gönderir.⁴¹ Hemen hemen bütün kaynaklarda gönderilen kimselerin özellikleri hakkında şu bilgiler verilmektedir: 'On-

³² H. Lammens, 'Bi'ri Maûne', *İslâm Ansiklopedisi*, II, 608-9.

³³ Ahmet Önkâl, 'Bi'ri Maûne', *DİA*, VI, 195-6.

³⁴ Bazı rivâyetlerde müşriklerden bir grup ya da Hüzeyl'in Lihyân oğullarından bir grup olarak geçmektedir.

³⁵ Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Meğâzî, V, 40.

³⁶ İbn Sa'd, Mut'ab b. Ubeyd'i de zikretmektedir. İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 55.

³⁷ Târik'in *Recî'* de şehit olduğunu ve kabrinin olayın gerçekleştiği Merru'z-Zahrân'da olduğunu belirten rivâyetlerde vardır. (Kastalânî, *a.g.e.*, VI, 313.

³⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, Kahire: Dâru'l-Meârif ts., II, 540; Makdisî, *Kitâbu'l-Bed'i ve't-Târîh*, Paris 1903, IV, 210; Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. el-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb 1992, III, 201; Âsım b. Sâbit, Uhud günü Sulâfe b. Sa'd'ın iki oğlunu öldürmüştü. O da Âsım'ın kafa tasıyla içki içeceğine yemin etmiştir. (Makdisî, *a.g.e.*, IV, 210).

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, İstanbul: Çağrı Y. 1992, III, 270.

⁴⁰ Konuyla ilgili rivâyetlerin ilk anlatıcısı Enes b. Mâlik ki bu seriyyede dayısı Haram b. Milhân'ı kaybetmiştir. Ayrıca Enes seriyyedeki kimselerin sayısıyla ilgili kırk ya da yetmiş arasındaki tereddüdünü de ifade etmiştir. (Taberî, *a.g.e.*, III, 549); Asım Köksal otuz dokuz kişinin ismini tespit edebildiğini belirtmektedir. (Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, İstanbul: İrfan Matbaası 1978, 35) Anlaşılan o ki yetmiş rakamı sabit bir sayı değil. Hatta Buhârî rivâyetinde *zuhâ* ifadesi geçmektedir ki 'yaklaşık bir miktara' işaret etmektedir.

⁴¹ Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Cihâd, IV, 35; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 270; Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb ts., I, 346; Taberî, *a.g.e.*, III, 545.

lar *kurrâ* diye isimlendirilirdi. Gündüz odun toplarlar, Hz. Peygamber'in odalarına su taşırlar, Ashâb-ı suffe için yemek tedarik ederler, geceleyin devamlı Kur'ân okurlar, namaz kılarlar, Kur'ân'ı mutâlaa ederler (*yetedârasûne'l-Kur'ân*), Kur'ân'ı öğrenirlerdi'.⁴²

Diğer bir rivâyete göre ise Ri'l, Usayya, Zekvân ve Benî Lihyân kabilelerinden oluşan bir grup Hz. Peygamber'e gelerek aralarında Müslümanların olduğunu bildirdiler. Sonra da gidecekleri yerlerdeki Müslümanlara hem diğer kavimlere karşı destek olacak hem de dinî konuları öğretecek mürşitler gönderilmesini istediler.⁴³

Daha sonra Ebu'l-Berâ Necid'e gelerek insanları mürşitler konusunda uyarır. Müslüman mürşitler Benî Âmir ve Benî Süleym'in ortasında (Benî Süleym'e daha yakın) bulunan *Bi'ri Maûne* kuyusunun yakınlarında bir mağarada konaklarken Ebu'l-Berâ'nın öldüğü dedikodusu yayılır. Bunun üzerine Münzir b. Âmir, Haram b. Milhân'ı Ebu'l-Berâ'nın yeğeni Âmir b. Tufeyl'e gönderir. Ebu'l-Berâ yaşlı bir kimsedir ve kabile içi bazı çekişmeler vardır. İbn Tufeyl ise amcasının ahdini bozarak Haram b. Milhân'ı elindeki mektuba bakmadan öldürtür. İbn Tufeyl, Âmir oğullarını mürşitlere karşı savaşa çağırırsa da onlar Ebu'l-Berâ'ya verdikleri sözlerini bozmazlar fakat mürşitleri korumak için herhangi bir çaba da göstermezler. Bunun üzerine İbn Tufeyl, Benî Süleym'i destek için çağırır, onlar da (Ri'l, Zekvân ve Usayy) bu çağrıya cevap vererek İbn Tufeyl'le birlik olup savaşır.⁴⁴ Bu muharebede ölü olduğunu düşündükleri için bıraktıkları Ka'b b. Zeyd ve o sırada develeri otlatmakla meşgul olan Münzir b. Muhammed ile Amr b. Umeyye⁴⁵ dışındaki bütün mürşitler şehit edilirler.⁴⁶

Kastalânî'nin bildirdiğine göre *Recî'* ve *Bi'ri Maûne* şehitlerinin haberi aynı gecede Hz. Peygamber'e ulaşmıştır.⁴⁷ Bundan sonra Hz. Peygamber bir ay boyunca okuduğu kunûtlarda Ri'l, Zekvân, Usayya, Beni Lihyan, Zığb, Adal, Kâra kabilelerini Allah'a havale etmiştir.⁴⁸ Allah Resûlü'nün hiçbir seriyyede bu kadar üzülmediğini belirten Enes b. Mâlik'in anlattığına göre *Bi'ri Ma'ûne* hakkında âyet inmiş ve sonra da nesh

⁴² Ayrıca *ehlu suffe, min huyâri'l-müslimîn* (Müslümanların en hayırlılarındanlardır), genç insanlar olarak da adlandırılmaktadırlar. Bkz. Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Cihâd, IV, 35; İbn Hanbel, *a.g.e.*, III, 109; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 53; Makdisî, *a.g.e.*, IV, 211; Vâkîdî, *a.g.e.*, I, 347; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III, 147).

⁴³ Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Cihâd, IV, 35; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 270; Vâkîdî, *a.g.e.*, I, 346; Taberî, *a.g.e.*, III, 545.

⁴⁴ Özellikle Ri'l reisi Enes b. Abbâs, Hz. Peygamber'in emriyle öldürülen akrabasının (Tuayme b. Adi b. Nevfel) intikamını almak için hem kendi harekete geçmiş hem de diğer kabileleri harekete geçirmiştir. (Önkâl, *a.g.m.*, VI, 195-6).

⁴⁵ Münzir b. Muhammed, 'Âmir b. Münzir'in şehit olduğu yerde ben durmam' diyerek saldırır ve bir iki kişi öldürdükten sonra şehit edilir. Ka'b b. Zeyd ise daha sonra Hendek Savaşı'nda vefat eder. Amr b. Umeyye ise esir alınır fakat Mudarlı olduğu için serbest bırakılır. Medine'ye dönerken Hz. Peygamber'le sulh anlaşması yapmış iki Benî Âmirli'yle karşılaşır ve konu hakkında bilgisi olmadığı halde onları uyurken öldürtür. Hz. Peygamber Amr b. Umeyye'yi yaptığından dolayı azarlar ve bu iki kimse için kabilesine diyet öder. Ebu'l-Berâ, oğlunu (Rebia) Âmir b. Tufeyl'i öldürmesi için gönderir fakat sadece bacağından yaralayabilir. Daha sonra Ebu'l-Berâ üzüntüsünden ölür. (Taberî, *a.g.e.*, III, 547; Köksal, *a.g.e.*, 45-50).

⁴⁶ Taberî, *a.g.e.*, III, 547; Vâkîdî, *a.g.e.*, I, 347-349; İbn Hişâm, *a.g.e.*, III, 147-8; Önkâl, *a.g.m.*, VI, 196.

⁴⁷ Kastalânî, *a.g.e.*, VI, 315.

⁴⁸ Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Vitr, II, 14, Müslim, *Sahîh*, Kitâbu'l-Mesâcid, İstanbul: Çağrı Y. 1992, I, 469; Vâkîdî, *a.g.e.*, I, 350; Makdisî, *a.g.e.*, IV, 212; Hz. Peygamber'in tam olarak kaç gün kunût (*Allâhumme aleyke bi-benî lihyân, ve adal, ve'l-kâra, ve z'ığb, ve ri'l, ve zekvân, ve usayya...*) okuduğu kesin değildir. Genellikle bir ay denilse de, bazı rivâyetlerde on beş ya da kırk gün de okuduğu zikredilmektedir.

edilmiştir.⁴⁹ Cevaplanması gereken sorular kısaca şöyledir: Acaba bu bir askerî sefer midir, yoksa gönderilen kimseler Kur'ân konusunda uzman olan mürşitler midir? Niçin fazla sayıda kimse gönderilmektedir? Hz. Peygamber tuzağa düşürülen ashâbı için niçin bir sefer düzenlemedi? Şehit olan kimseler İslâm'ı henüz yeni tanımış sahâb-beden mi, yoksa önde gelen kimselerden mi oluşmaktadır? Bunlar gerçekten *kurrâ* olabilirler mi?

Öncelikle belirtmelidir ki, bazı küçük nüansların varlığına rağmen bütün hadis ve tarih kaynakları konunun sunumunda ittifak halindedirler ve *kurrâ* olarak adlandırılan kimselerin en temel özelliklerinin başında ise Kur'ân'la olan sıkı ilişkileri zikredilmektedir. Çünkü bu kimseler sabahlara kadar namaz kılmakta (ki namazda da Kur'ân okuyorlar), Kur'ân okumakta ve Kur'ân üzerinde mütalâalarda bulunmaktadır. Biz bundan sonraki her sözü zait görmekle birlikte, oryantalistik söylemin tutarsızlığını göstermesi açısından bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz. Yukarıda da belirtildiği üzere Hz. Peygamber kendisine gelen bir talep üzere çekincesini de ifade ederek gidecekleri yerlerde insanlara dini, diyaneti öğretecek (*yufakkihûnâ, ve yukriûnâ'l-Kur'ân ve yuallimûnâ şerâia'l-İslâm*)⁵⁰ mürşit ekibi göndermektedir. Ashâb-ı suffe'den bir grup oldukları⁵¹ da belirtilen bu şahısların Kur'ân'la sıkı ilişkileri bir kez daha tescillenmiş olmaktadır. Bu kimseler için, 'İslâm'ı yeni kabul etmiş tecrübesiz şahıslardır' ifadesini kullanmak ise oldukça yersizdir. Çünkü bu iki seriyede de yer alan bir çok sahâbenin İslâm'la tanışmasının uzun bir geçmişi vardır. Sözgelimi mürşitler arasında Âmir b. Fuheyir gibi, Hz. Peygamber Dâru'l-Erkam'da sahâbeyle buluşmaya başlamadan önce Müslüman olan kimseler vardır.⁵² Nâfi' b. Budeyl de babasından önce Müslüman olmuş, kardeşi *ebâdile*'den büyük bir sahâbidir.⁵³ Âsım b. Sâbit,⁵⁴ Hâris b. Simme,⁵⁵ Munzir b. Amr (Âmir)⁵⁶ ve Hâlid b. Bukeyr⁵⁷ ise Ensâr'dan ilk Müslüman olan kimseler arasında zikredilmektedirler. Diğer katılanlarla ilgili edindiğimiz bilgiler bize, hemen hemen hepsinin Bedir ve Uhud'a iştirak ettiklerini göstermektedir.⁵⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere *Recî'* ve *Bî'ri Maûne* şehitleri bir iki günlük Müslü-

⁴⁹ Söz konusu âyet şöyle nakledilmiştir: *belliğû kavmenâ innâ lakînâ rabbenâ fe-radiye annâ ve radînâ anhu/ve erdânâ*. Taberî bu âyet bir süre okunduktan sonra nesh edildi der ve sonra da Âl-i İmrân sûresi 3:169-170. âyetlerin nazil olduğunu bildirir. (Taberî, *a.g.e.*, III, 550; Vâkıdî, *a.g.e.*, I, 350; Kastalânî, *a.g.e.*, VI, 315).

⁵⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 55; Kastalânî, *kunnâ nüsemmihim el-kurrâ* ifadesini *li-kesreti kırâetihim* (çok Kur'ân okumaları dolayısıyla) şeklinde izah etmektedir. (Kastalânî, *a.g.e.*, VI, 315).

⁵¹ Makdisî, *a.g.e.*, IV, 211; Kastalânî, *a.g.e.*, VI, 319.

⁵² Fuheyir, Hz. Âişe ile birlikte hicret etmiş fakir bir kimsedir. Bu nedenle Ashâb-ı suffe'den olması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. (İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî 1327 h., II, 256; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 230-1).

⁵³ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 543.

⁵⁴ Ensâr'ın ilklerindedir (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 244-5).

⁵⁵ Erken Müslüman olan Ensâr'dandır. Bedir'e yolda rahatsızlandığından dolayı katılamamıştır. Fakat Hz. Peygamber ona katılmış gibi ganimetten pay vermiştir. Uhud'da Allah Resûlü'ne ölünceye kadar savaşa-çağına biat eden büyük bir sahâbidir. (İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 509; İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 281).

⁵⁶ İkinci Akabe Biatı'nda bulunmuştur. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre İbn Âmir cahiliyyede Arapça yazan çok az kişiden birisidir. Hem vahiy katipliğine, hem suffe ashâbına hem de *kurrâ* olarak anılmaya uygun bir kimsedir. (İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 555, 618; İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 460).

⁵⁷ İbn Hacer onu tanıtırken şunları söylemektedir: 'Bedir ve Uhud'a katılmış erken Müslüman olan meşhur sahâbelerdendir. *Bî'ri Maûne*'de şehit olduğunda 34 yaşındaydı.' (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 402).

⁵⁸ Haram b. Milhân ve kardeşi Süleym b. Milhân (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 319; II, 74; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 514-516); Enes b. Muâz (İbn Sa'd, Enes b. Muâz gibi kardeşlerinin de Bedir ve Uhud'a katıldıklarını belir-

manlardan oluşmuyor, bilâkis Hz. Peygamber'le uzun zamandır birlikte olan fedakâr sahâbîlerden oluşmaktaydı. Bu birlikteliğin doğal sonucu ise onların Kur'ân konusunda bilgili olmalarıydı.

Görüldüğü üzere şehit müşşitler İslâm'la uzun süredir müşşerref olan büyük ve fedakâr sahâbelerden oluşmaktaydı. Bu izahlar *Recî'* ve *Bi'ri Ma'ûne* vakasının askerî bir hareket olup olmamasına da fazlasıyla ışık tutmaktadır. Bununla birlikte bu hadiselelerin bir askerî hareket olarak görülmesinde İslâmî kaynakların da bir miktar etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Çünkü olayı anlatan pek çok kaynakta biz *gazvetü'r-Recî'*, *gazvetü Bi'ri Ma'ûne*, *seriyyetü'l-kurrâ*, *seriyyetü'l-kurrâi's-seb'in*, *seriyyetü Munzir b. Âmir*, *seriyyetü Mersed b. Ebî Mersed*, *ba'ase'n-nebiyyu seriyyet^{en}* gibi başlıklarla karşılaşmaktayız.⁵⁹ Fakat bu başlıklardan hareketle olayı sadece bir askerî sefer olarak değerlendirmenin konuyla ilgili İslâmî literatürü külliyyen yok saymak anlamına geleceği unutulmamalıdır. Her şeyden önce şunu belirtmekte fayda vardır ki, bu olaylarda bir çatışma yaşanmış ve sonuçta pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Özellikle *Bi'ri Ma'ûne*'deki müşşitlerin sayısal çokluğu⁶⁰ ve her iki heyetin de çatışmak zorunda kalmaları heyetlerin seferinin seriyye ya da gazve olarak değerlendirilmesine sebep olmaktadır. Ayrıca aynı kaynakların ilgili olayları ısrarla *seriyyetü'l-kurrâ* şeklinde tanımlamaları da diğer seriyye ve gazvelerden farklı olduklarını göstermektedir. Sayısal çokluklarından dolayı *Bi'ri Ma'ûne*'yi salt bir askerî sefer olarak algılamak da yanlıştır. Çünkü Hz. Peygamber çok az sayıda kimseleri de askerî sefere göndermiştir.⁶¹ Bu nedenle sayısal çokluk belirleyici bir ölçüt değildir. Ayrıca burada söz konusu rakamın da ihtilâflı (otuz, kırk ya da yetmiş) olduğunu daha önce belirtmiştik. Burada asıl vurgulanması gereken husus iki heyetin de kalabalık kabilelerin yaşadığı dağınık bir bölgeye gönderilmiş olmasıdır. Sayıları fazla gibi gözükken bu *kurrâ* sadece bir kabileye gitmemektedir. Şâyet Hz. Peygamber'in sadece Âmir oğullarına değil Necid halkına da mektup gönderdiği göz önüne alınırsa konu biraz daha aydınlığa kavuşmuş olacaktır. Müslüman müşşitlerin muhatabı yedi farklı kabile ve büyük bir bölgenin halkıdır. Bu halk ile Hz. Peygamber arasında önceden yapılan bir de sözleşme vardır. Ayrıca kaynaklarımız, bu kabilelerden bazı kimselerin Hz. Peygamber'e gelerek kavimlerinden düşmanlık edenlere karşı kendilerine destek olmasını istediklerini gizlememektedir. Bizim için bu çerçevede cevaplanması gereken öncelikli soru irşadın mı, yoksa askerî mülâhazaların mı öncelikli olduğu konusudur.

Olayın içeriğini yeniden gözden geçirdiğimizde satır aralarında ilginç nüanslarla karşılaşmaktayız. Bir tarafta *kurrânın* emniyetini deruhte eden bir kabile lideri öte

→

tir: İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 502; İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 74); Ka'b b. Zeyd (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 485); Ebû Şeyh (İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 504); Hicretin ilk yılında Müslüman olan Hakem b. Keysân (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 342); Amr b. Ma'bed, (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 18); Mes'ûd b. Halde, (Köksal, *a.g.e.*, 53); Zeyd b. Desine (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 565-566); Hubeyb b. Adiy, (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 418); ailece sahâbe olan Mersed b. Desine (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 398); Abdullah b. Tânk (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 328); Dahhâk b. Abd Amr (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 207); Muâz b. Mâiz ki Hz. Peygamber onu meşhur hafız sahâbe Sâlim'le kardeş yapmıştır. (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 430; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 595) ve diğerleri. Ayrıca bu fedakâr insanların dikkat çeken bir yönü maddî açıdan biraz fakir olmalarıdır. Bu da onların Ashâb-ı suffe'den olduklarını daha da kuvvetlendirmektedir.

⁵⁹ Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Megâzi, V, 40; İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 51, 55; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, III, 200.

⁶⁰ Ünal Kılıç, 'Bi'ri Ma'ûne Seferi: Sebep, Sonuç ve Çıkar İlişkileri Bağlamında', *Marife*, 3 (2003), 147.

⁶¹ Kılıç, *a.g.m.*, 148.

tarafıta ise bölgenin durumuyla ilgili endişeler taşıyan fakat tebliğle de mükellef bir Peygamber vardır. Bölge halkının dinî bilgilerden mahrum kalmasını istemeyecek kadar yüce bir Peygamber. Bölgedeki kabilelerden gelen destek isteği de İbn Hacer'in bildirdiği gibi savaştan ziyade insanları İslâm'a davetle ilgiliydi.⁶² Fakat Hz. Peygamber bölgenin hassasiyetini bildiği için mürşitlerini teçhizatlarıyla birlikte göndermiştir. Yine kaynaklardan anladığımız kadarıyla, mürşitler at ya da develerle yolculuk yapmakta ve tuzağa düşürüldüklerinde hemen kılıçlarını çekmektedirler.⁶³ Bu da bize onların bu tehlikeli bölgede kendilerini koruyacak kadar önlemleri aldıklarını göstermektedir. Daha önce de belirtildiği gibi pek çoğu Bedir ve Uhud'a iştirak etmiş bu kimseler arasında maharetli savaşçıların olması da muhtemeldir. Meselâ Âsım b. Sâbit'in iyi bir okçu olduğunu biliyoruz.⁶⁴ Fakat buradan hareketle hepsinin savaşçı olduğunu söylemek de doğru değildir. Çünkü bu heyetler arasında Ka'b. b. Zeyd gibi bedensel engelli kimselere de rastlamaktayız.⁶⁵

Bütün bunlar bize şunu göstermektedir ki, Hz. Peygamber mürşitler vasıtasıyla bölgede yaşayanlara hem İslâm'ı tebliğ etmeyi, hem de daha önceden Müslüman olan azınlıklara destek olmayı hedeflemektedir. Haram b. Milhân kendilerini tuzağa düşüren kimselere şöyle hitap etmektedir: 'Ey *Bî'ri Maûne* halkı, ben size Allah'ın Elçisi'nin elçisiyim, Allah'a ve Resûlüne iman edin'.⁶⁶ Haram, âdeta onlara, savaşmak için değil dini anlatmak için geldiklerini haykurmaktadır. Saldırıya uğradıklarında da kendilerini savunmak durumunda kalmışlardır. Bir başka önemli sorunun cevabını araştırmadan önce bu seferlerin kaynaklarda sadece seriyye ya da gazve olarak adlandırılmadığını kaydetmek istiyoruz. Bazı eserler hadiseyi *zikru haberi Bî'ri Maûne* başlığı altında zikretmektedir.⁶⁷

Acaba Hz. Peygamber bu kadar çok Müslüman'ın haksızca şehit edildiği bir bölgeye niçin askerî sefer düzenlemedi? Daha önce de belirtildiği gibi bölge dağınık ve karışık bir bölgedir. Mürşitlere saldıran kabileler içinde Müslümanlar bulunmaktadır. Ayrıca Ebu'l-Berâ'nın kabilesi sözlerine sadık kalmışlar ve saldırının baş aktörü yeğenin (Âmir b. Tufeyl) hesabını görme işini oğlu Rebîa'ya tevdi etmiştir. Hz. Peygamber bunu bildiği için bu karışık bölgeye hemen müdahale etmek istememiştir. Ayrıca Uhud Savaşı'ndan yeni çıkmış ve Yahudi kabilesi Nadîr oğulları⁶⁸ gâilesiyle meşgul olan Hz. Peygamber'in içinde bulunduğu şartlar bu tür bir seferi ilk plânda engellemiş olabilir. Şâyet askerî bir hezimet olarak değerlendirilseydi Hz. Peygamber muhtemelen bölgeye daha kalabalık bir sefer düzenlerdi. Son olarak Kılıç'ın da belirttiği gibi Hz. Peygamber ilgili kabilelerle ilişkilerin daha fazla gerilmesinin İslâmî tebliğe zarar verebileceği düşüncesiyle Müslümanlara karşı yapılan bu saldırıya cevap vermemiş olabilir.⁶⁹ Kaynaklarımızın da açıkça gösterdiği gibi, *Recî'* ve *Bî'ri Maûne* vakasının gerçek

⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988, VII, 308.

⁶³ Taberî, *a.g.e.*, III, 547.

⁶⁴ Makdisî, *a.g.e.*, IV, 210.

⁶⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, Kahire, VII, 448.

⁶⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, Beyrut, VII, 310.

⁶⁷ Bkz. Taberî, *a.g.e.*, II, 545.

⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, II, 550.

⁶⁹ Kılıç, *a.g.m.*, 153-154.

kahramanları Müslüman mürşitlerdir. Kaynakların ittifakla kendilerinden bahsettiği *kurrânın* oryantalistler tarafından köylüler olarak algılanması ise hem temelsiz bir iddia, hem de söz konusu rivâyetlerin açık bir tahrifidir. Ayrıca *Yemâme*'de olduğu gibi niçin Kur'ân'ın kaybolma tehlikesinin gündeme gelmediği şeklindeki oryantalistik yaklaşıma Hz. Peygamber'in varlığının ek bir garantöre ihtiyaç bırakmayacak derecede kâfi geldiğini hatırlatmakta fayda vardır. Onun hayatta olması, vahyin devam etmesi ve irtidat harplerinde olduğu gibi küllî bir seferberliğin olmaması -ki dolayısıyla küllî bir zayıflık verme de yoktur- Kur'ân'ın cem' edilmesini gerektirmemiştir.

Şimdi de *kurrânın* *Yemâme*'deki rolüyle ilgili kaynaklarımızda geçen bilgiler çerçevesinde oryantalist yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

YEMÂME SAVAŞI'NDA KURRÂ'NIN ROLÜ

Taberî ve Mes'ûdî'nin naklettikleri göz önünde bulundurulduğunda Allah Resûlü'nün vefatından hemen sonra çok sayıda Arap kabilesinde küçüklü büyüklü gruplar halinde irtidat hadiseleri görülmektedir.⁷⁰ Bu nedenle irtidatın sadece *Yemâme*'de olmadığı bilâkis değişik bölgelerde de benzer durumlarla karşılaştığı öncelikle hatırlatılmalıdır. Bu hadiselerin bastırılması için de çok sayıda Müslüman mücahidin istihdam edildiği ve bu savaşlarda bir çoğunun şehit olduğunu düşünmek gâyet doğaldır. Şimdi biz Müseylime'nin başını çektiği irtidat hareketini ve *Akrabe* (*Yemâme*) Savaşı'nı tarihsel arka plânıyla birlikte değerlendirmeye çalışalım.

Benû Hanîfe, Büyük Bekir b. Vâil kabilesinin bir koludur ve çok verimli topraklara sahiptir. Kabilenin önde gelen iki lideri vardır. Birisi Hıristiyan olduğu söylenen Hevze b. Ali, diğeri de Müslümanlığı kabul edecek olan Sümâme b. Usâl'dır.⁷¹ Hz. Peygamber'in İslâm'a daveti karşısında kendisini emir olarak bırakması şartıyla iman

⁷⁰ Mes'ûdî, Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinden on gün sonra bir grup Arap, iki mescit halkı ve o iki mescidin arasında yaşayan insanların dışında çok sayıda Arap kabilesinin irtidat ettiklerini bildirmektedir (*İrteddeü'l-Arabu illâ ehle'l-mescideyni ve men beynehuma ve ünâsen mine'l-Arab*) (Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdini'l-Cevâhir*, Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd 1973, II, 306-309; Taberî ise tarihinde Tihâme, Necrân, Yemen, Hadremevt vb. bölgelerde irtidat eden kabileleri zikretmektedir. Hattâ bazılarının ikinci defa irtidat ettikleri de kaydedilmektedir. (Taberî, *a.g.e.*, III, 320-322); 1. Hâlid b. Velîd, önce Buzaha'daki Tuleyhâ b. Huveylid üzerine sonra da Batâh'daki Mâlik b. Nüveyre üzerine yürümüştür. Oradan da *Yemâme*'ye Müseylime'yle savaşmaya gitmiştir. 2. İkrime b. Ebî Cehl, *Yemâme*'ye gelerek Müseylime'yi bastırmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. 3. Şurahbil b. Hasene, İkrime'ye yardıma gönderilmiştir. 4. Muhâcir b. Ebî Ümeyye, San'a'daki Esved el-Ansî, 5. Huzeyfe b. Mihsân, Uman'daki Debâoğulları, 6. Arcefe b. Herseme, Mehreoğulları, 7. Suveyd b. Mukarrin, Yemen Tihâmesine, 8. Alâ b. Hadramî, Bahreyn'e, 9. Tarife b. Hâciz, Beni Süleym ve Hevâzin'den irtidat edenler üzerine, 10. Amr b. el-Âs, Kuzaâ, 11. Hâlid b. Saîd, Şam yöresinde irtidat edenlerle savaşmak üzere gönderilmişlerdir. Her ne kadar bu kabilelerden bazıları sadece zekâta itiraz etseler de pek çoğu Hz. Peygamber'in vefatını fırsat olarak değerlendirerek İslâm'a sırtlarını çevirmişlerdir. Yeni halife Hz. Ebû Bekir'in bizzat kendisinin de irtidat edenlere (Abs ve Zubyân kabilesine) karşı mücadelede yer alması kanaatimce olayların ciddiyetini açık bir şekilde göstermektedir. (*Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (Heyet) İstanbul: Çağ Yay. 1992, II, 35).

⁷¹ Hz. Peygamber, hicretin 6. ya da 7. yılında pek çok lidere mektup gönderdiğinde Sâbit b. Kays vasıtasıyla Hevze b. Ali'yi de İslâm'a davet etmiştir. O da Hz. Peygamber'e elçiler göndermiştir. İçlerinde Rasûlullâh'ın *iktâ'* olarak arazi verdiği Meccâ'a b. Murâra ve ileride Müseylime'ye çok yardım edecek olan er-Reccâl (Rahhâl) b. Unfuveh de vardır. (el-Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut: Müessesetü'l-Meârif ts., 118-119).

edeceğini söyleyen Hevze kısa bir aradan sonra öldü. Yerine ise Müseylime geçti.⁷² Müseylime daha Hz. Peygamber hayattayken peygamberliğini ilân etmiş, *Yemâme*'de kendisine kutsal bir mekân oluşturmuştur.⁷³ Fakat onun en büyük handikabı aynı kabiledede Müslüman olan diğer bir liderin (Sümâme b. Kebîr b. Hubeyb) varlığı olmuştur. Hz. Peygamber, Nehâr er-Reccâl (veya Rahhâl) b. Unfuve'yi Müseylime'ye karşı Sümâme'ye yardım etmesi için göndermiştir.⁷⁴ Reccâl, *Yemâme*'ye geldiğinde Müseylime'ye tâbi olmuştur. Onun peygamberliğini onaylamış, ona Hz. Peygamber'den öğrendiği bilgi ve tecrübelerini aktarmış ve onu devamlı desteklemiştir. Ebû Hureyre'nin bildirdiğine göre Reccâl, Müseylime'den daha büyük bir fitne olarak Müslümanların karşısına çıkmıştır.⁷⁵ Bu nedenle Reccâl, Sümâme'nin bölgedeki durumunu daha da güçleştirmiştir. Artık Müseylime hem peygamber hem de siyasi otorite olarak Benû Hanîfe'nin geleceğini belirlemeye çalışmıştır. Reccâl ise ona her türlü yardımda bulunmuştur.⁷⁶ Bölgede ortaya çıkan bir başka yalancı peygamberle de, Secah, anlaşılan Müseylime durumunu daha da kuvvetlendirmiştir.

Yukarıda da belirtildiği üzere Allah Rasulü'nün vefatından sonra çok sayıda kabile irtidat etmiştir. Müseylime'nin başını çektiği Benû Hanîfe'den irtidat edenlerin konumu daha da önem arz etmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında *Yemâme*'nin merkezî bir tarım bölgesi olmasını zikredebiliriz. Bu bereketli topraklar Mekke'nin tahıl ihtiyacını karşılıyordu. Bu nedenle *Yemâmeli* köylüler ürünleriyle devamlı övünmüşlerdir. İkinci bir neden olarak zikredilmesi gereken husus *Yemâme*'nin Arap yarımadasının doğu bölgesinin emniyeti için bir geçiş kordonunda yer almasıdır. Özellikle Bahreyn'deki Müslümanlara yardım için bu güzergâhın önemli bir yeri vardır. Son olarak *Yemâme*'de irtidat edenler pasif mürtedler değildir. Bunlar, Allah'ın son dini olan İslâm'ın müntesiplerine karşı girişilen alternatif bir din ve peygamber arayışının gerçekleştiği bir bölgede yaşamaktadırlar. Bu nedenle Medine'de Hz. Ebû Bekir ve diğer büyük sahâbeler bölgeyi kaygıyla takip etmektedirler.⁷⁷

⁷² Hz. Peygamber, Hevze'nin talebini reddetse de Benû Hanîfe Hz. Peygamber'in otoritesini kabul etmiştir. Müseylime'nin lider seçilmesi ise çok zor olmamıştır. Çünkü o da önde gelen kimselerdendi. Müseylime *Yemâme*'nin bir bölgesi olan el-Haddâr'da doğdu. Peygamberlik iddiasına da orada başladı. Hakkında farklı rivâyetler vardır. Bir rivâyete göre Müseylime, Hz. Peygamber'e gelip kendisinin halef tayin edilmesini istemiş, Allah Rasulü de elindeki hurma dalını göstererek 'Bunu da istesen' vermem buyurmuştur. Başka bir rivâyete ise Benû Hanîfeliler Hz. Peygamber'e geldiklerinde Müseylime'yi deve ve atların yanında bırakmışlar. Kendileri Müslüman olmuşlar, Müseylime'nin durumu ise 'Peygamber sözü gibidir' demiş, fakat geri döndüklerinde peygamberlikte Hz. Muhammed'e ortak edildiğini söylemiştir. Hattâ bir anekdotta Hz. Peygamber hicretin onuncu yılı kendisini İslâm'a davet için mektup göndermiş o da 'Tanrı'nın elçisi Müseylime'den Tanrı'nın diğer bir elçisi Muhammed'e...' şeklinde bir mektup yazmıştır. (Belâzürî, *a.g.e.*, 119; Bahriye Üçok, *İslâm'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara: AÜ Basımevi 1967, 84-5.

⁷³ Taberî, *a.g.e.*, III, 283.

⁷⁴ Reccâl, Kur'an'dan Bakara ve diğer sûreleri okuyan, ezanda 'Muhammed Allah'ın elçisidir' ifadesini söyleyen, dinde fakih olan, *Yemâme*'ye mürşit olarak gönderilmiş bir kimsedir. Fakat daha sonra irtidat etmiştir. (Belâzürî, *a.g.e.*, 118-9; Taberî, *a.g.e.*, III, 283).

⁷⁵ Taberî, *a.g.e.*, III, 287.

⁷⁶ Kaynaklarımız bize Müseylime'nin *Yemâme*'deki kıtlık karşısında ya da hastalanan kimselerin nasıl tedavi edileceği ile ilgili Reccâl'dan bilgi alarak Hz. Peygamber'in dualarına benzer dualar ettiğini söylemektedir. (Taberî, *a.g.e.*, III, 283, 285).

⁷⁷ Batılular 'Benû Hanîfe Müslüman değildi ki irtidat etsin' diyerek *Yemâme* Savaşı'nın Hz. Hâlid'in cihat arzusundan kaynaklandığını ileri sürmektedirler ki hiçbir kaynak bu tür temelsiz bir iddiaya elverişli değildir. Benû Hanîfe içinde azımsanmayacak miktarda Müslüman kimseler vardır.

İslâm ümmetinin yeni halifesi Hz. Ebû Bekir, Habîb b. Abdullah'ı Benû Hanîfe'nin durumunu düzeltmesi için gönderir. Müseylime, Habîb'i öldürtür. Bunun üzerine Ebû Bekir, Sümâme'ye yardımcı olmak üzere İkrime b. Ebî Cehl'i bir miktar askerle *Yemâme*'ye sevk eder. İkrime ise acele ettiğinden dolayı bir başarı elde edemez. Hz. Ebû Bekir ondan geri dönmemesini ve Ebû Huzeyfe ve Arcefe'ye destek olmasını ister. Daha sonra Hz. Ebû Bekir bölgeye Şurahbil b. Hasene'yi gönderir. O da İkrime gibi acele eder ve bir başarı elde edemez.⁷⁸ Görüldüğü üzere İslâm kaynakları başarısızlık söz konusu olduğunda örtbas etmek gibi bir kaygı taşımadan olayları kaydetmektedir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Butah'tan muzaffer bir şekilde dönen Hâlid b. Velîd'i yeni bir orduyla *Yemâme*'ye gönderir. Burada ilginç bir durumla karşılaşmaktayız. Hz. Ebû Bekir, *Yemâme*'de Bedir ashâbını istihdam etmeyeceğini bildirmesi üzerine Hz. Ömer'in Allah'a yemin ederek onları bu seferde istihdam edeceğini söylemesidir.⁷⁹ Mücahidlerin kimliği *kurrâ* ile ilgili tartışmalara da ışık tutacaktır. Fakat şimdilik Hz. Ebû Bekir'in mi, yoksa Ömer'in mi istediğinin olduğu konusunu tartışmanın sonuna bırakıp tekrar kaldığımız yerden devam edelim.

Hâlid ordusuyla birlikte *Yemâme*'ye gelir. İlk önce Meccâ'a b. Murâra'nın başında bulunduğu bir birliği esir alarak Meccâ'nın dışında hepsini öldürtür. Oradan da Müseylime ile savaşmak üzere *Akrabe*'ye gider. Taberî'nin bildirdiğine göre Benû Hanîfe'nin asker sayısı kırk bindir.⁸⁰ Şâyet bu bir abartı olarak kabul edilse bile Müseylime'nin büyük bir askerî güce sahip olduğu yapılan savaştan anlaşılmaktadır. Çünkü Hâlid b. Velîd, Müseylime'nin çekinilecek derecede kuvvete sahip olduğunu bildiği için Medine'den kendisine sâdik ve tecrübeli Müslümanlardan oluşan askerler gönderilmesini istemektedir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in eski arkadaşlarını cihada çağırdı. Muhâcir ve Ensâr'dan müteşekkil sahâbîler silâhlanıp Hâlid'in ordusuna katıldılar.⁸¹ Hâlid, Zeyd ve Ebû Huzeyfe'yi, Müseylime de Muhakkim b. Tufeyl ile Reccâl'ı ordunun sağ ve soluna yerleştirdi.⁸² Kaynaklar savaş başlamadan önce Müseylime'nin askerleri karşısında etkili bir konuşma yaptığını kaydetmektedir.⁸³ Ayrıca kaynaklarımızın kaydettiklerine göre *Yemâme* Harbi ridde savaşları içinde en çetin geçenlerin başında gelmektedir. Savaşın dehşetini anlatan Taberî, 'bazen Müslümanlar bazen de düşman ordusu üstünlük sağlıyordu, demektedir.⁸⁴ Anlaşıldığı üzere Müslümanların taarruzlarına Müseylime ordusu aynı şekilde mukavemet ederek karşılık vermektedir. Bu nedenle Hâlid'in gerçekleştirdiği her taarruz geri püskürtülmüş, hattâ bir ara Müseylime'nin orduları Hâlid'in karargâhına kadar yaklaşmışlardır.

Burada ilginç bir anekdotla karşılaşyoruz. Hâlid askerlerini toplar ve onlara şu şekilde hitap eder: 'Ey insanlar, herkes ayrılışın (her kabile mensubu kendi kabilesinin

⁷⁸ Taberî, a.g.e., III, 281-282.

⁷⁹ Taberî, a.g.e., III, 282.

⁸⁰ kâne adedu Benî Hanîfe yevmeizin erbaîne elf mukâtilin fî kurâhâ ve huceriâ. (Taberî, a.g.e., III, 282-283).

⁸¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 40.

⁸² Muhakkim'i Abdurrahmân b. Ebî Bekir öldürdü. Reccâl da ilk karşılaşmada öldü. (Belâzürî, a.g.e., 121).

⁸³ Taberî, a.g.e., III, 287-8.

⁸⁴ Taberî, a.g.e., III, 293.

bulunduğu bir yerde toplansın) ve her kabilenin ne kadar zarar ve nereden zarar gördüğünü bilelim.’ Bundan sonra *ehlu’l-kurâ* (köy halkı)⁸⁵ ve *ehlu’l-bevâdi/bâdiye* (bedevîler) birbirlerinden ayrıldılar. Ayrıldıklarında uğradıkları zarar çok büyüktü ve kimin daha çok zayıf verdiği tam olarak bilinmiyordu. Her kabile, kendi bayrağı altında toplanarak savaşa devam etti.⁸⁶ Burada dikkatleri çeken daha ilginç bir ayrıntı da; *ehlu’l-kurâ* ile *ehlu’l-bâdiye* arasındaki söz düellosudur. *Ehlu’l-kurâ*’ya göre *ehlu’l-bâdiye* iyi savaşmamaktadır. *Ehlu’l-bâdiye*’ye göre de *ehlu’l-kurâ* iyi savaşmamaktadır. Şâyet Hâlid’in ordusunun heterojen bir ordu olduğu göz önüne alınırsa bu sorunun kaçınılmazlığı hemen fark edilecektir. Konumuz açısından bu anekdotun önemi ise *Yemâme*’de sadece ehliyetli sahâbenin değil, değişik bölgelerden gelen askerlerin de savaştığını göstermesidir. İslâm kaynakları bu konuda sessiz değillerdir. Hattâ bedevîlerin savaştan kaçmaya yeltenerek Müslümanları zor durumda bıraktıkları da nakledilmektedir. Bu nedenle Hâlid, seçkin sahâbenin kendisiyle birlikte savaşmasını istemektedir.

Hâlid, Müseylime öldürülmediği müddetçe ortalığın durulmayacağını düşünür ve bir kez daha düşman ordusuna hücum eder. Muhâcirlerin bayrağını Abdullah b. Ğânim taşıyordu, daha sonra sancağı meşhur hafız sahâbî Ebû Huzeyfe’nin azatlısı Sâlim tuttu. Sâlim kendisine niçin bayrağı verdiklerini sorduğunda şu cevabı alır: ‘Sen Kur’ân’ın hafızısın (sahibisin), onun sahibinin sağlam durması gibi şehit oluncaya kadar duracaksın.’ Bunun üzerine Sâlim ‘Şâyet sağlam durmazsam ne kötü Kur’ân taşıyıcısıyım’ der.⁸⁷ Ensâr’ın bayrağı da Sâbit b. Kays b. Şemmâs’ın elindeydi. Savaş esnasında Ebû Huzeyfe’nin Müslüman mücahitlere ‘Ey Kur’ân ehli, işlerinizi Kur’ân’la süsleyin’ veya Sâlim’in ise ‘Ey Müslüman topluluğu, siz Allah’ın topluluğusunuz, onlar ise şeytanın cemaatidir’ dediği kaydedilmiştir.⁸⁸ Müslümanların parola olarak da ‘Ey Bakara sûresinin sahipleri’ ifadesini tekrar ettikleri söylenmektedir. Savaşın bu şiddetli anında Müseylime’nin komutanı (Muhakkim b. Tufeyl) askerlerin bir bahçede (*hadîkatu’l-mevt*) toplanmasını emretti.⁸⁹ Bahçenin kapısını açmak üzere Müslüman askerler Berâ b. Mâlik’i içeriye fırlattılar. O da kapıyı açarak Müslüman askerlerin Müseylime ordusuna saldırılarını sağladı. Bu şiddetli harbin sonunda Müslümanlar galip gelmişlerdir. Müseylime ordusundan yaklaşık yedi bin kişi ölmüş,⁹⁰ Hâlid’in ordusundan ise bin iki yüz kişi şehit edilmiştir. Bazı kayıtlara göre Muhâcirlerden üç yüz, Ensâr’dan da üç yüz olmak üzere altı yüz ya da daha fazla kişinin şehit olduğu nakledilmektedir.⁹¹

⁸⁵ *Ehlu’l-kurâ*’dan maksat şehirlere yakın bölgelerde bulunan küçük yerleşim alanlarıdır. *Kurâ*, *medînen* farklıdır.

⁸⁶ Taberî, *a.g.e.*, III, 292-293.

⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, III, 291.

⁸⁸ Taberî, *a.g.e.*, III, 288-291.

⁸⁹ ‘Ölüm bahçesi’ şeklinde çevrilen ifade savaşın şiddetini göstermektedir.

⁹⁰ Müseylime’yi kimin öldürdüğü tartışma konusudur. Belâzürî altı alternatiften bahsetmektedir. 1. Hidâş b. Beşir b. Esam, 2. Abdullah b. Zeyd b. Sa’lebe, 3. Ebû Ducâne Simâk b. Harâse, 4. Abdullah b. Zeyd b. Âsım, 5. Vahşi b. Harb, 6. Muâviye b. Ebî Süfyân (Belâzürî, *a.g.e.*, 121).

⁹¹ *Yemâme* şehitlerinin sayısı hakkında ihtilâflı rakamlar verilmektedir. Yedi yüz, bin iki yüz ya da iki bin yüz gibi rakamlar en çok söylenenlerdir. Belâzürî, *a.g.e.*, 126; Üçok, *a.g.e.*, 96-100; Taberî, *a.g.e.*, III, 296-297.

Her ne kadar sonunda Benû Hanîfe kontrol altına alınsa da *Yemâme* Savaşı'nın Medine'de farklı bir yansımasıyla karşılaşmaktayız. Buhârî'nin naklettiği rivâyete göre Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'in yanına gelerek *Yemâme*'de çetin bir savaşın olduğunu ve değişik bölgelerde yapılacak savaşlarda çok sayıda *kurrâ*'nın vefatından korktuğunu, böylece *kurrâ*'nın şehit olmasından dolayı Kur'ân'dan da bazı âyetlerin zâyi olacağını hatırlatır ve Kur'ân'ın toplatılmasını teklif eder.⁹² Oryantalistler bu savaşta sahâbenin istihdam edilmediğini bilâkis yeni Müslüman olmuş kişilerin savaştığını bu nedenle Hz. Ömer'in endişesinin kurgu olduğunu söylemektedirler. Halbuki Müslüman müellifler çok sayıda büyük sahâbenin bu savaşta şehit edildiğini nakletmektedir. Belâzürî, *ustuşhîde vucâhu'n-nâs ve kurrâu'l-Kur'ân* 'insanların eşrafı ve *kurrâ*lar şehit edildi' derken⁹³ acaba hayal gücüyle mi konuşuyordu? Hz. Ömer'in endişesinin yersiz olduğunu düşünmek ya da *Yemâme*'de olanlardan habersizdi demek çok yanlıştır. Çünkü bu sefere hem oğlu hem de kardeşi iştirak etmiştir. Hatta oğlu Abdullah'a kardeşi Zeyd b. Hattâb'ın şehit edildiği bir yerden nasıl gazi olarak dönebilirsin şeklinde çıktığı nakledilmektedir.⁹⁴ Daha önce de ifade edildiği gibi Hz. Ömer bu seferde kıdemli sahâbeleri istihdam edeceğini söylemiştir. Sadece altı yüzün üstünde kıdemli sahâbe şehit olmuştur. Bu küçük bir rakam değildir. Ayrıca şehit sahâbelerden bir kısmına baktığımızda pek çoğunun yeni değil bilâkis erken dönemde Müslümanlığı kabul etmiş kişiler olduğunu görmekteyiz.

Bu savaşta önde gelen isimlerden birisi Ebû Huzeyfe b. Utbe'dir. Mekke'de Müslüman olan kırk üçüncü kişidir. Ayrıca o, iki kere hicret (Habeşistan/Medine) eden ve iki kibleye dönerek namaz kılan kimse olarak anılmaktadır.⁹⁵ İlk Müslüman olan bir başka sahâbî ise Şucâ' b. Vehb'tir. Habeşe hicret eden Şucâ' Medine'ye gelen ilk muhâcirlere dendir.⁹⁶ Zeyd b. Hattâb ise Hz. Ömer'in abisidir ve ondan daha önce Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in yanında Bedir'e de iştirak ettiği nakledilmektedir.⁹⁷ İlk Müslümanlardan olduğu rivâyet edilen bir başka sahâbî de Ebû Kays b. Hâris'tir. Habeşistan'a hicret eden Ebû Kays Uhud'a iştirak etmiştir.⁹⁸ Yetmiş kişilik Akabe Biati'na katılanlar arasında bulunan Hâris b. Kays⁹⁹ ve Umâra b. Hazm da¹⁰⁰ daha önce Hz. Peygamber'le bütün savaşlara katılan kıdemli sahâbeler arasındaydılar. Ukbe b. Âmir, ilk Akabe Biati'na katılan altı kişiden birisidir ve Hz. Peygamber'le birlikte Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına da iştirak etmiştir.¹⁰¹ Hz. Peygamber'in hatîbi

⁹² Buhârî, *a.g.e.*, Kitâbu Tefsiri'l-Kur'ân, V.210. Aynı hadis nüanslarla birlikte Buhârî, *a.g.e.*, Fedâilu'l-Kur'ân, VI, 98; Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, İstanbul: Çağrı Y. 1992, V, 283; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, I, 13 geçmektedir.

⁹³ Belâzürî, *a.g.e.*, 121.

⁹⁴ Taberî, *a.g.e.*, III, 292.

⁹⁵ *Yemâme*'de şehit olduğunda elli altı yaşındaydı. (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, IV, 42).

⁹⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 138.

⁹⁷ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 565; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 366-367.

⁹⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, IV, 160.

⁹⁹ *Yemâme*'de çok ağır yaralanan Hâris, Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında vefat etmiş fakat *Yemâme* şehidi kabul edilmiştir. (İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 591).

¹⁰⁰ Mekke'nin fethi esnasında da Mâlik b. Necdân oğullarının bayrağını taşımıştır. (İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 486).

¹⁰¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 567-8; İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 489-499.

(*hatîbu'n-nebî*) olarak bilinen meşhur sahâbî Sâbit b. Kays,¹⁰² Hâlid b. Velîd'in bir bölüğüne komutanlık yapan Ma'n b. Adiy,¹⁰³ meşhur hafız sahâbî Zeyd b. Sâbit'in kardeşi Yezîd b. Sâbit,¹⁰⁴ Bedir ve sonraki seferlere iştirak eden Yezîd b. Rukayş¹⁰⁵ ile Zübeyr b. Avvâm'ın kardeşi Sâib b. Avvâm da¹⁰⁶ *Yemâme*'de şehit olan önemli sahâbeler arasındaydı. Yine Abdullah b. Hafs b. Ğânim¹⁰⁷ ve Hz. Osman'ın damadı Velîd b. Abdîşşems¹⁰⁸ gibi Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden olan sahâbîler de *Yemâme*'de şehit edilmişlerdir. Bedir, Uhud ve Hendek'te Hz. Peygamber'in yanında yer almış Suveybit b. Amr,¹⁰⁹ Âiz b. Mâiz,¹¹⁰ Sâbit b. Hezzâl,¹¹¹ Vezaka b. İyâs,¹¹² Sâib b. Osman b. Maz'ûn,¹¹³ Ebû Ducâne,¹¹⁴ Enes b. Mâlik'in kardeşi Berâ b. Mâlik,¹¹⁵ meşhur sahâbe Sâlim (Ebû Huzeyfe'nin âzatlısı)¹¹⁶ ve burada ismini zikretmediğimiz pek çok sahâbe *Yemâme*'de şehit edilmiştir.

Bu savaşta şehit olan kıdemli sahâbenin sayısını çoğaltmak mümkündür. Burada bizim için önemli olan çok erken bir dönemde İslâm'ı kabul etmeleri ve Hz. Peygamber'le uzun birliktelikleridir. Bu sebeple onların Kur'an'a aşina olmalarından daha doğal ne olabilir! Tabakât kitapları genelde sahâbeyi kendilerinden nakledilen hadisler çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu nedenle her sahâbenin bütün özelliklerini bu kitaplarda görmek mümkün değildir. Şimdi sormak gerekir, ilk Müslümanlardan olan Ebû Huzeyfe ya da Zeyd b. Hattâb'ın Kur'an bilgisi konusunda şüphe uyandırmak ne kadar doğru bir yaklaşımdır? Ya da ismini yukarıda zikrettiğimiz şehit sahâbîlerin Hz. Peygamber'le en az on yıl birliktelikleri vardır ve bu süre zarfında Kur'an'dan çok sayıda sûre öğrenmelerini farz etmek yanlış olmasa gerektir. Elbetteki *Yemâme* Savaşı şehitlerinin hepsi erken dönemlerde Müslüman olmuş kıdemli sahâbeden oluşmuyordu. Fakat aralarında kayda değer bir oranda kıdemli sahâbenin olduğu bütün kaynaklar tarafından ittifakla gösterilmektedir. Bu nedenle Caetani ve Schwally'nin '*Yemâme* şehitleri arasında Kur'an hakkında bilgisi olan sadece bir ya da iki kıdemli sahâbe vardı' sözleri temelsiz bir iddiadan ibarettir. *Kurrâ'nın ehlu'l-kurâ* (köylüler) anlamına gelmesiyle ilgili iddia ise birinciden çok daha temelsizdir. Çünkü kaynaklarımızın bu tabirleri kullanırken ayrı bir özen gösterdikleri müşahede edilmektedir. *Ehlu'l-kurâyâ*

¹⁰² Uhud ve sonraki bütün gazvelere katılmıştır. Ensâr'ın hatibi olarak da bilinmektedir. (Belâzürî, *a.g.e.*, 125; İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, I, 195).

¹⁰³ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 449-50.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 652.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 655.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 110-112.

¹⁰⁷ Sâlim'in sancağını elinden aldığı sahâbedir. (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 298).

¹⁰⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, III, 637.

¹⁰⁹ Suveybit ilk muhâcirlerdendi ve Hz. Peygamber onu *Yemâme*'nin diğer bir şehidi Âiz'le kardeş yapmıştır. (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 98; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 595).

¹¹⁰ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 595.

¹¹¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 551.

¹¹² İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 552.

¹¹³ İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 12.

¹¹⁴ Hz. Peygamber'e ölümü üzerine yemin eden büyük sahâbî. (İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 557-8; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1993, X, 243).

¹¹⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 143.

¹¹⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 6-8; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 377.

(köylülere) yapılan seferler açık bir şekilde ifade edilmiştir.¹¹⁷ Ayrıca bu gazve ve savaşlarda istihdam edilen köylülerle ilgili anlatımlarla *kurrâ* (kâriiler) ya da *hameletü'l-Kur'ân* (hafızlar) hakkındaki anlatımlar arasındaki farkın kaynaklarda oldukça bariz bir şekilde sunulduğu görülmektedir.

KURRÂ'NIN CEMEL VE SIFFİN SAVAŞLARINDAKİ ROLÜ

Daha öncede belirttiği gibi oryantalistlerin büyük bir çoğunluğu Recî', Bi'ri Maüne ve *Yemâme* savaşlarındaki şehit edilen *kurrâ* ile daha sonra belirgin bir sınıf olarak ortaya çıkan *kurrâyı* aynı çerçevede ele alarak tarihsel değerlendirmeden uzak bir yaklaşım sergilemişlerdir. Halbuki daha ikinci Halife Hz. Ömer döneminde meselâ Basra'da çok sayıda kişinin hafızlığını tamamladığı bildirilmiş, o da bu kimselere maaş bağlanmasını tavsiye etmiştir. Ertesi sene Ebû Mûsâ el-Eş'arî halifeye hafızlık yapanların sayısının kat kat arttığını haber verince Hz. Ömer: 'Onları kendi hallerine bırak, korkarım hafızlıkla meşgul olurken Kur'ân'ın anlaşılması konusunu ihmal edecekler' tavsiyesinde bulunmaktadır.¹¹⁸ Hz. Ömer'in ifadelerinden Hz. Peygamber sonrası dönemlerde yavaş yavaş Kur'ân hafızlarının çoğaldığını fakat içeriğiyle ilgili bilgi sahibi kimselerin azalma riskine işaret vardır. Ayrıca Kur'ân'ın bir geçim ya da prestij aracı olduğu da ima edilmektedir. İbn Mes'ûd'tan nakledilen şu haber de bu yaklaşımı doğrulamaktadır: 'Siz öyle bir dönemde yaşıyorsunuz ki, fakihleri çok *kurrâsı* azdır. Kur'ân'ın ahkâmı korunur fakat harfleri zayıf edilebilir... Bir zaman gelecektir ki fakihler azalacak, *kurrâsı* çoğalacaktır. Bu sefer de harfleri korunacak, ahkâmı zayıf edilecektir...'¹¹⁹ Görüldüğü üzere Hz. Peygamber sonrası gerçekleşen fetihler sonucu çok sayıda kimsenin İslâm'ı kabulü, Müslümanların değişik bölgelerdeki hakimiyetleri İslâm dairesinde yeni sınıfların oluşmasına neden olmuştur. Böylece ilk dönemdeki yapının aksine bazı kurumların farklı niteliklerle ortaya çıktığını müşahede etmekteyiz.

Bununla birlikte söz konusu sınıfın çerçevesinin çok erken bir dönemde belirlendiğini ve farklı bir güç olarak ortaya çıktığını söylemek çok doğru olmasa gerekir. Çünkü bu sınıfın faaliyetleri ya da etkilerini en erken Hz. Osman döneminde görmekteyiz. Kaynaklarımız Hz. Osman'ın son zamanlarında Irak'ta yaşayan ve *kurrâ* olarak isimlendirilen bir grup kimsenin halifenin vali olarak görevlendirdiği bazı yakınlarının tutumlarını beğenmeyerek acımasızca eleştirdiklerini, hattâ daha da ileri giderek Hz. Osman'ı da suçladıklarını kaydetmektedir. Bu kimselerin özellikleri arasında Kur'ân okumaya ve ibadete çok önem vermeleri zikredilse de genelde kaynaklar onları okuduklarını doğru anlamayan ya da yanlış yorumlayan kimseler şeklinde takdim etmektedir.¹²⁰ Bu pejoratif algılamının önemli bir sebebi ise *kurrânın* faaliyetleri ve onların Hâricilerle olan ilişkisinden kaynaklanmaktadır.¹²¹ Bazı oryantalistler ise, *kurrânın* Hz. Osman'la karşı karşıya gelmesinin arka plânında Kur'ân'ın onun döneminde cem edilmesinde görmekteyiz.¹²² Maalesef bu aşırı siyasî okumanın da kayda değer hiç bir

¹¹⁷ Meselâ bkz. seriyyetü Zeyd b. Hârise ilâ vâdi'l-kurâ (İbn Sa'd, a.g.e., II, 89).

¹¹⁸ Kettânî, *et-Terâîbu'l-İdâriyye*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî ts., II, 280.

¹¹⁹ İmam Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Kitâbu Kasri's-Salâti fi's-Seferi, I, 173.

¹²⁰ İbn Hacer, a.g.e., Kahire, XII, 283-4.

¹²¹ *Kurrâ* ve Hâriciler arasındaki ilişkiyle ilgili bkz. Harun Yıldız, 'Hâricilerin Doğuşunda Kurrâ'nın Rolü', *EKEV*, 8 (2004), 263-282.

¹²² Caetani, *a.g.m.*, 11.

temeli yoktur. Ayrıca Hz. Osman'ın şehadetinde *kurrânın* aktif rol oynadığı iddiası da gerçekleri yansıtmamaktadır. Bununla birlikte *kurrânın* Hz. Osman döneminde bazı valilerle problem yaşadıkları da bir gerçektir. Erken bir dönemde Kûfe, Basra ve Medâin gibi şehirlere yerleşmiş olan bedevî kökenli bu kimseler genellikle Temîm, Bekir, Ezd ve Şeybân gibi kabilelerden gelmekteydiler. Yerleşik hayata geçen bu kimselerin hem sahibi oldukları araziler hem de devletten elde ettikleri düzenli gelirleri vardı. Fakat Hz. Osman döneminde yapılan değişiklikler ve halifenin yakınlarından oluşan bazı valilerin icraatları sonucu imtiyazlarının bir kısmının kaybolduğunu gören bu kimseler mevcut otoriteye karşı tavır almışlardır. Burada Kûfe valisi Sa'îd b. Âs'ın Hz. Osman'a yazdığı mektupta 'Eşter ve *kurrâ*'dan olan arkadaşlarından dolayı şehre hâkim olamıyorum...' şeklindeki talebi durumu gözler önüne sermektedir.¹²³

Kurrânın belirgin bir şekilde savaşlarda bir güç olarak kullanılması ise Cemel ve Sıffin savaşlarıyla başlamaktadır. Her ne kadar Cemel'de *kurrânın* rolü biraz daha kapalıysa da konumuz açısından önemli olan bazı hususlara dikkat çektikten sonra Sıffin Savaşı'na geçmek istiyoruz. Rivâyet edilen haberlere göre hac vazifesini ifa ettikten sonra Medine'ye dönmeyerek Basra'ya yönelen Hz. Âişe ve daha sonra ona katılan Talha ve Zübeyr, Hz. Ali halife olunca ondan Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmalarını istemişlerdir. Bu süreçte değişik olaylar meydana gelmiş ve neticede Hz. Ali halife olduktan dört ay sonra Medine'den yedi yüz (dört yüzü Muhâcir ve Ensâr'dan oluşmaktadır, hatta yetmiş kişi de Bedir ashâbındandır) atlıyla birlikte Basra'ya sefere çıkmıştır. Sıffin Savaşı'na da sebebiyet veren bu vakıada dikkat çeken önemli noktalardan birisi İbn Sa'd'ın *Tabakâtı*'ndaki şu anekdottur: 'İmrân b. Husayn, Huceyr b. er-Rabî'i Adıyy oğullarına Cemel vakasında hiçbir tarafa katılmamayı tavsiye etmek üzere gönderir. Fakat onlar bu tavsiyeyi dinlemezler. Cemel günü pek çok insan öldürülür... Hz. Âişe'nin etrafında o gün yetmiş kişi vardı. Hepsisi de Kur'ân hafızıydı (*kad cema'a el-Kur'ân*)...' ¹²⁴

Mes'ûdî ise, Hz. Ali'nin Müslim adlı bir şahsı niçin savaşmak istediklerini öğrenmek için karşı tarafa gönderdiğini anlatırken şunları söylemektedir: 'Müslim'in yanında Mushaf vardı ve onları Allah'a çağırıyordu. Onlar ise Müslim'i ok atarak öldürdüler. Bunun üzerine Müslim'in annesi şöyle ağıt yaktı: Ey Rabbim, Müslim onlara geldi, korkmadan Allah'ın Kitab'ını okuyarak (*yâ rabbi inne Muslimen etâhum, yetlû kitâballahi lâ yahşâhum*).¹²⁵ Bin kişiye önderlik yapan bir sancaktarın tasvir edildiği başka bir rivâyette ise kılıcını ve yayını kuşanmış bir süvarinin en ilgi çekici yönünün yüksek sesle Kur'ân okuması zikredilmektedir.¹²⁶ Küçük bir ayrıntı gibi görünen bu nakillerde dikkati çeken önemli bir nokta da Cemel vakasında her iki tarafta da hafız-

¹²³ Sa'îd b. el-Âs bu kimselerin câhil lâf anlamaz kimseler olduğunu halifeye bildirince Hz. Osman onların Şam'a Hz. Muâviye'nin yanına sürgün edilmesini tavsiye eder. Hz. Muâviye ile de tartışan bu grubun sürgünü bölgedeki huzursuzluğu daha da artırmıştır. Kûfe'de Yezid b. Kays'ın liderliğinde toplanan *kurrâ* valinin Medine'ye gitmesinden istifade ederek şehri kontrolleri altına alır ve Eşter'i de Kûfe'ye geri çağırırlar. Büyük bir kuvvet toplayan Eşter valinin şehre girmesini engeller ve halifeye de istedikleri kimseyi vali tayin etmediği sürece biat etmeyeceklerini söyler. Bunun üzerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî vali olarak bölgeye gönderilir, onlar da biat ederler. (Yıldız, *a.g.m.*, 271-273; Nagel, *a.g.m.*, V, 499).

¹²⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 288.

¹²⁵ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 370.

¹²⁶ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 368-9.

ların ya da çok sık Kur'ân okuyan kimselerin mevcudiyetiyle birlikte artık savaşlarda Müslümanların Kur'ân'a vakıf kimseleri istihdam etmeyi bir gelenek hâline getirmesi gerçeğidir. Hz. Ali, Cemel'de Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını isteyen rakiplerine galip gelmiştir. Bununla birlikte bu savaşta bazı sahâbenin de şehit olduğu bir gerçektir.

Şam'da ise Muâviye, Hz. Osman'ın mazlum olarak şehit edildiğini ve Osman'ın katillerine kısas yapılmasını istedi. Bu tür bir isteğe hakkının olduğunu belirten Muâviye Hz. Ali'ye katilleri cezalandırması neticesinde biat edeceğini söyledi. Böylece Sıffin Savaşı başlar. Bazı haberlere göre doksan bin kişinin savaştığı Sıffin'de iki taraf da ağır kayıplar verir. Bu şiddetli çarpışmada *kurrânın* faaliyetleri de dikkat çekmektedir. Hz. Ali Eşter'i (*kurrâ* lideri) Kinnesrin ehlinde farklı grupların başına sancaktar olarak görevlendirdi. Bu savaşta en çok zayıt Eşter'in komutasındaki *kurrâ* arasında verildiği nakledilmektedir.¹²⁷ Taberî ise Eşter'in *kurrâ* ve Arap süvarilerle birlikte savaştığını belirttiğinden sonra en çetin savaşın bu cephede verildiğini kaydetmektedir.¹²⁸ Daha sonra Hz. Muâviye'nin askerleri arasında bazı kimselerin (Şam'lı *kurrânın*) Hz. Ali tarafına geçmesi ve Hz. Ali'nin askerî üstünlüğünün ortaya çıkması üzerine Amr b. el-Âs Muâviye'ye gelerek yanında Kur'ân sahifeleri olan askerlerin mızraklarına bunları asmalarını ve Hz. Ali'yi hakem olarak Allah'ın Kitabı'na çağırmasını teklif etti.¹²⁹ Muâviye'nin ordusunda yaklaşık beş yüz kişinin Kur'ân sahifelerini mızraklarına taktıkları nakledilmektedir.¹³⁰ Hz. Ali, başlangıçta bunu kabul etmemesine rağmen günlerce savaşta olan askerlerinin baskısıyla tahkimi kabul etmek zorunda kalır.¹³¹ Konuyla ilgili Taberî bize önemli bir haber nakletmektedir: 'Daha sonra Hâricî olacak olan *kurrâdan* bir grupla birlikte Zeyd b. Husayn et-Tâî ve Ma'ser b. Fedekî et-Temîmî

¹²⁷ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 392.

¹²⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 575.

¹²⁹ Konuyla ilgili çok sayıda rivâyet vardır. Bunlardan bazılarında göre Hz. Muâviye'ye Hz. Ali'nin yanına bir elçi göndererek Allah'ın Kitabı'nı hakem yapmasını, elçi de ona gelerek 'Baksana Kitab'dan kendilerine bir pay verilmiş olanlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabı'na çağırılıyorlar da sonra onlardan bir topluluk yüz çevirerek dönüyorlar' (Âl-i İmrân 3:23) mealindeki âyeti okur. Bunun üzerine Hz. Ali 'Ben bu konuda en liyakatli kimseyim, bizimle sizin aranızda Allah'ın Kitabı vardır' deyince Hâricîler –ki biz onlara o gün *kurrâ* diyorduk- gelerek 'Ey müminlerin emiri, bu insanlarla aramızda Allah hüküm verinceye kadar savaşmaktan başka seçeneğimiz yok' dediler... (Ahmed İbn Hanbel, *a.g.e.*, III, 486). Bir başka rivâyete göre ise, Hz. Ali'nin hakemliği kabul etmesi üzerine on iki bin kişilik bir grup Hz. Ali'nin ordusundan ayrılır. Harûra denilen (Kûfe yakınlarında bir yer) bölgeye çekilirler. Hz. Ali'yi tahkimi kabul ettiği için Allah'ın giydirdiği (hilâfet) elbisesini çıkarmakla suçlarlar. Bunun üzerine Hz. Ali yanında Mushaf bulunan herkesi bir çatı altında toplar. Buldukları yer *kurrâyı* dolar. Sonra Hz. Ali önündeki Mushaf'a insanlara konuşması için seslenir. İnsanlar halifeye 'Ey müminlerin emiri siz kağıt üzerindeki mürekkebe soru soruyorsunuz, halbuki biz ondan nakilde bulunuruz. Bizden ne istiyorsun?' Hz. Ali onlara 'Arkadaşlarınız benimle onlar arasında Allah'ın Kitabı olduğu halde benden ayrıldılar, Allah (cc) ise Kitabında erkek ve kadın hakkında 'Eğer (karı-kocanın) aralarının açılmasından endişe duyarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin, bunlar uzlaştırmak isterlerse, Allah onların arasını bulur. Çünkü Allah (her şeyi) bilendir...' (Nisâ, 4:35) buyurmaktadır. Bu nedenle 'Hz. Muhammed'in ümmetinin canının korunması karı-kocanınkinden çok daha muhtemeldir...' demektedir. (İbn Hanbel, *a.g.e.*, I, 86) *Kurrâ* Hz. Ali'yi Allah'ın Kitabı'nı hakem tayin etmek için ikna eder.

¹³⁰ Mes'ûdî, III, 400.

¹³¹ Hz. Ali'nin askerleri 'Allah'ın Kitabı'na çağrıldıktan sonra yüz çevirmek olmaz' derler. Bunun üzerine Hz. Ali 'Siz yazıklar olsun! Biz onlarla Allah'ın Kitabı'nı uygulamak için savaşıyoruz, onlar Allah'ın emrine karşı gelmişlerdir... Onlarla savaş devam edin...' der. (Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 400).

Hiz. Ali'ye gelerek şöyle dediler: Ey Ali, Allah'ın Kitabı'na çağrıldığında icabet et.¹³² Hakemlerin tayin edilmesi (Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs) ve Hiz. Ali'nin tahkimi hakemlere bırakması üzerine *lâ hukme illâ lillâh* (Allah'tan başka kimse hüküm veremez -hakem olamaz-) diyerek Hiz. Ali'den ayrılmışlardır.¹³³ Çünkü onlara göre iki hakem (Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs) Allah'ın hükmünü terk ederek delilsiz bir şekilde kendi nefislerini takip etmişlerdir. Böylece Kur'an'ın dirilttiğini öldürmüşler ve Kur'an'ın öldürdüğünü ise diriltmişlerdir. Bir rivâyete göre liderleri Şebîb b. Rey'î (Riy'î) et-Temîmî olmuş, namazları da Abdullah b. Kevvâ kıldırmıştır. Başka bir rivâyete göre ise Hiz. Ali'nin ordusundan ayrılan bu grubun başına Abdullah b. Vehb er-Râsibî geçmiştir.¹³⁴ Bununla birlikte *kurrânın* hepsinin Sıffin Savaşı'na iştirak ettiği ya da hepsinin çok aktif rol oynadığı da zannedilmemelidir. Çünkü savaşa katılmayanlar olduğu gibi savaş sonrası Hiz. Ali'yi terk etmeyen kimseler de vardır.

Bu ayrılıştan sonra Hiz. Ali'nin bu kimselerle tartıştığı kaydedilmektedir. Burada kendilerinden bahsedilen *kurrânın*, dinin formellerine son derece sadık ve devamlı Kur'an okuyan, namaz kılan, gerektiğinde de cihada koşan kimseler olduğunu tekrar hatırlatmakta fayda vardır. Yalnız onların bu tutumları *Recî'*, *Bi'ri Maûne* ve *Yemâme*'de şehit edilen *kurrâya* benzese de *Sıffin*'deki *kurrâyı* öncekilerden ayıran köklü bir farklılık vardır. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla bu kimseler İbn Hanbel'in *Müsned*'inde geçen 'Hiz. Peygamber Irak tarafına işaret ederek oradan çıkacak bir topluluktan bahsetti. "Kur'an okurlar fakat okudukları boğazlarından aşığı geçmez, dinden de okun yaydan çıktığı gibi çıkarlar"¹³⁵ hadisinde olduğu gibi Kur'an'ı çok okuyan fakat tam anlamayan kimselerdir. Hattâ Abdurrezâk'ın aktardığı bir anekdota göre Hiz. Ali'ye 'Bunlar kimdir ey müminlerin emiri, onlar kâfir midir?' denildiğinde Hiz. Ali 'Küfür'den kaçarlardı' demektedir. Bunun üzerine tekrar 'Onlar münafık mıdır?' denildiğinde Hiz. Ali 'Münafıklar Allah'ı çok az zikrederler bunlara ise Allah'ı çok zikretmektedirler' der. Sonunda Hiz. Ali'ye 'Peki bunlar kimdir?' şeklinde bir soru yöneltilir. O da 'Kendilerine fitne isabet etmiş bir topluluktur...' der.¹³⁶

Özellikle *Sıffin*'de kendilerinden çok söz ettiren *kurrâ* farklı özellikleri içerisinde barındıran bir gruptur. Bu grubun bir kısmı Sıffin sonrası daha da belirgin hususiyetler

¹³² Taberî, *a.g.e.*, V, 49-51.

¹³³ Rivâyete göre Hiz. Ali ordusundan *lâ hukme illâ lillâh* diyerek ayrılan kimselerin bu ifadeleri hakkında 'Kendisiyle bâtil kastedilen hak bir sözdür' demektedir. (İbn Hacer, *a.g.e.*, Kahire, XII, 284); Bir başka haberde ise Hiz. Ali bir grup hakkında kim olduklarını soruyor. Ona bunların *kurrâlar* olduğu bildiriliyor. Bunun üzerine Hiz. Ali şunları söylüyor: 'Bilâkis onlar insanları ayıplayan kınayan kimselerdir.' Hiz. Ali'ye onların *lâ hukme illâ lillâh* sözü hatırlatılınca yukarıdaki ifadelerin benzerini kullanır ve onlar hakkında oldukça negatif bir tutum sergiler. (Abdurrezâk, *el-Musannef li-Ebî Bekir Abdurrezâk*, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî 1983, X, 150); Bir başka habere göre ise ayrılmalarının sebebi Hiz. Ali ve Hiz. Muâviye'nin anlaşma mektubundaki 'Emîru'l-mü'minîn Ali ve Muâviye'nin anlaşması' ifadesindeki *emîru'l-mü'minîn* sıfatının Şamlılar tarafından metinden çıkartılması isteği ve Hiz. Ali'nin de bunu kabul etmesi zikredilmektedir. Ayrıca rivâyetlere göre altı, sekiz, on ve on iki bin kişinin ayrıldığı belirtilmektedir. (İbn Hacer, *a.g.e.*, Kahire, XII, 284).

¹³⁴ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 405, 415.

¹³⁵ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III, 486; Hadisin râvisi Sehl b.Hanîf'tir. Bedir başta olmak üzere bir çok savaşa katılmış ve *Cemel* vakasından sonra Hiz. Ali tarafından Basra'da emir olarak bırakılmıştır. Hiz. Peygamber onu Hiz. Ali ile kardeş yapmıştır. *Sıffin*'de bulunan Sehl, Kûfe'de vefat etmiştir. (İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, II, 87).

¹³⁶ Abdurrezâk, *a.g.e.*, X, 150.

sergileyerek Hâricîlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte biz zaman zaman Hâricîlerle *kurrânın* birlikte de zikredildiğini görmekteyiz. Meselâ *kurrânın* Cemâcim'de Haccâc'la olan savaşını zikredebiliriz. Abdurrahmân b. Muhammed b. Eş'as'le birlikte Haccâc'a karşı çıkan *kurrânın* o günkü şiarının 'namazı yüceltenler' olduğu nakledilmektedir.¹³⁷ Başka bir anekdotta ise komutanları Ubeyde b. Hilâl'in liderliğinde Taberistan'da Sezevver adlı bir bölgeye sığınan Hâricîleri Süfyân b. Ebred muhasara altına alır ve bir müddet sonra hepsini öldürerek başlarını Haccâc'a götürür. Kays b. Asamm adlı şair yazdığı mersiyede Sezevver'deki *ehlu'l-Kur'ân*'ı hatırladığını ve onlara göz yaşı döktüğünü söyler.¹³⁸ *Kurrânın* Kur'ân konusundaki hassasiyeti ve haksızlık karşısındaki cesur tutumlarından dolayı Gazâlî Hâricîlerin hepsini aynı kategoride değerlendirmez. Bazılarını mürted, bazılarını azgın kimseler ve son örnekte olduğu gibi bazılarını da hak ehli kabul etmektedir.¹³⁹

Bu açıklamalardan sonra konuyla ilgili oryantalistlerin yaklaşımını değerlendirdiğimizde onların *kurrâyı* 'Kur'ân okuru' kabul etmemeleri ya da onları sadece çevre köylerde oturan köy halkı olarak görmeleri çok doğru olmasa gerektir. Bu kimselerin yaşam tarzlarında Kur'ân okumak, ibadet etmek vb. hususiyetler öncelikli bir yere sahiptir. Bununla beraber, *Sıffin*'de kendilerinden çok sık söz ettiren *kurrâ* çok homojen olmamakla birlikte Hz. Peygamber ve ilk iki halife dönemindeki *kurrâdan* da farklı kimselerdir. *Kurrâdan* bir grubun Hâricîlerle ilişkisi onları çok daha farklı bir çerçevede değerlendirmeyi gerektirmektedir. Fakat *Sıffin*'deki *kurrâyı* sadece ekonomik açıdan ele almak ve meselenin din boyutunu bir tarafa bırakmak konunun açıklanması için çok yeterli görülmemektedir. Zaten oryantalistlerin de konunun hâlâ spekülasyon özelliğini koruduğunu¹⁴⁰ söylemesi bunun bir göstergesidir. Ayrıca onların *Sıffin* öncesi *kurrâ* ile ilgili literatürü görmezlikten gelirken *Sıffin* sonrası malzemeye aşırı ilgi göstermeleri ne kadar seçici ve keyfî olduklarını ortaya koymaktadır. Aslında oryantalistler konu hakkında sadece tarihsel verileri değil dilsel analizlerinde de benzer bir tutumu sergilemektedirler.

KURRÂ TERİMİNİN DİLSEL ANALİZİ

Kurrâ ve *hameletü'l-Kur'ân* ifadelerin semantik tahlilleriyle ilgili oryantalistik söylem ise çok daha karışık ve çelişkili bir konudur. Oryantalistlerin çoğu hadis ve siyer kitaplarındaki verilerle tatmin olmadıkları için sözlüklere de başvurmuşlardır. Fakat sözlüklerden de, diğer literatürü kullandıkları tarzda, istifade etmeye çalışmışlardır. Daha kolaycı ve işlerine yarayan malzemeyi tercih ederken de çok sık genellemelerde bulunmuşlardır ki geleneğimiz bunların istisnasıyla doludur. Şimdilik bu tartışmaları bir tarafa bırakıp Calder'ın tahayyülî çıkarımına baktığımızda onun, neredeyse sözlüklerimizde çok geniş bir şekilde ele alınan bir kelimenin anlamını sadece süreç/vakit'e indirgeyerek *kurrâ*'nın anlamını da bu çerçevede değerlendirdiği gözlemlenmektedir. Calder *kar*' kökünün çok sık 'toplama/cema'a' anlamıyla izah edildiğini belirtmekte, bu tür bir tasarrufun ise kasıtlı olduğunu ima ederek bu açıklamalardan

¹³⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye ts., IV, 379.

¹³⁸ Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut: Dâru Sâdir 1957, III, 202-203.

¹³⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, 1327, XII, 234-5.

¹⁴⁰ Nagel, *a.g.m.*, V, 499.

ikna olmadığını belirtmektedir.¹⁴¹ Halbuki Zemahşerî'nin *el-Fâik* adlı meşhur eserinde de belirttiği gibi *karæ*, *karâ*, *karæ* ve *karane* kardeş fiillerdir ve hepsi *cem'* (toplama) manasına gelmektedir.¹⁴² 'Toplamak' bu fiillerin öncelikli anlamıdır. Kelime *karæ* veya *karâ* şeklinde hemzeli ya da hemzesiz kullanılmaktadır. Kur'ân kelimesini *karæ*'den türetenler onda ahkâm, kısas ve diğer bilgilerin toplanmasını göz önüne aldıklarından bu ismin verildiğini söylemektedirler.¹⁴³ Bununla birlikte kaynaklarımız *kar'*ın vakitle olan ilişkisini de göz ardı etmemişlerdir. Meselâ Semîn el-Halebî, *kîle* (denildi) tarzında naklettiği bir anlamda *kar'* ifadesinin Arap dilinde aslen vakit anlamına geldiğini bu nedenle hem hayız hem de temizlik zamanına *kar'* dendiğini kaydetmektedir.¹⁴⁴ Calder diğer sözlüklerde de geçen bu manayı 'tekrar tekrar ortaya çıkma' anlamında ele almakta ve bazı örnekler çerçevesinde¹⁴⁵ kelimenin bir sürece delâlet ettiğini, bu nedenle *kârin*'in *akraa min ehlihi* de olduğu gibi 'ehliyle birlikte olan kimsenin ayrılma zamanının başladığını' gösteren sefere işaret ettiğini belirtmektedir. Böylece *kâri* ya da *kurrâ* muvakkat olarak sefere çıkan savaşçılara işaret etmektedir.¹⁴⁶

Calder için daha önce kaydedilen hadis ve siyer bilgilerinin hiçbir anlamı yok gibidir. Çünkü o yaptığı etimolojik tahlillerle geleneği aşarak daha otantik bir anlama ulaştığına inanmaktadır. Halbuki bütün kaynaklar fikir birliği içerisinde *kurrâ*'nın özelliklerini anlatırken onların köylülerden ziyade sabaha kadar aralarında Kur'ân'ı okuyan ve müzakere eden kimseler olduğunu söylemektedir. Daha da ilginç ise hem Calder hem de diğer oryantalistlerin *kurrâ*'nın Kur'ân hafızları olamayacağına delil olarak *hameletü'l-Kur'ân* ifadesinin kaynaklarımızda kullanılış şeklini ileri sürmeleridir. Bu araştırmacılara göre *hameletü'l-Kur'ân* tabiri *Yemâme*'den önce hiç kullanılmamıştır. Ayrıca ifade Kur'ân hafızlarına da işaret etmemektedir. Çünkü bu ifade Arapça sözlüklerde *hamele* maddesinde yer almamaktadır. Bu iddiaları sondan başa doğru değerlendirmek gerekirse şunları söylemek mümkündür: Öncelikle belirtelim ki *hameletü'l-Kur'ân* ifadesi *hamele* kelimesinin izahında kullanılmaktadır. İbn Manzûr ve Cevherî gibi meşhur sözlük yazarları bu tabiri sözlüklerinde açık bir şekilde zikretmektedirler.¹⁴⁷ Meselâ İbn Manzûr bu tabiri sadece *hamele* kelimesinin izahında değil başka kelimelerin izahında da kullanmaktadır.¹⁴⁸ *Hameletü'l-Kur'ân* ifadesinin bazı Kur'ân kelime ve kavramlarını ele alan eserlerde geçmemesi ise gayet doğaldır. Çünkü bu eserler Kur'ân terimleri üzerinde durmaktadır. Bu nedenle çoğunlukla Kur'ânî terkiplere yer vermektedirler. Oysa *hameletü'l-Kur'ân* tabiri Kur'ânî bir terkip değildir.¹⁴⁹

¹⁴¹ Calder, *a.g.m.*, 300.

¹⁴² Zemahşerî, *el-Fâik*, Elfiye CD., III, 186.

¹⁴³ İbn Fâris, *Mu'cem Mekâyisi'l-Luğa*, Beyrut: Dâru'l-Cil 1991, V, 79; Râğib, Kur'ân'ı tarif ederken 'Kitapların bütün meyvelerini toplayan, bilâkis bütün ilimlerin meyvesini içeren, *li-cem'ihî semerâti cem'i'l-ulûmi...*' (Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî 1961, 402.

¹⁴⁴ Semîn el-Halebî, *Ummedu'l-Huffâz fî Tefsîr-i Eşrefi'l-Elfâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1996, III, 287.

¹⁴⁵ *akraat en-nucûm* (yıldızların kaybolduğu zaman), *akraat er-rihu* (rüzgânın estiği zaman), *kar'a'l-feres* (atların otlama zamanı) vb.

¹⁴⁶ Calder, *a.g.m.*, 304.

¹⁴⁷ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdir 1990, XI, 177; Cevherî, *es-Sihâh*, Kahire 1982, IV, 1676-1677; İki müellif de *hameletü'l-Kur'ân* ve *hameletü'l-arş* tabirini birlikte zikretmiştir.

¹⁴⁸ *negara* kelimesinin açıklamasına bakınız. (İbn Manzûr, *a.g.e.*, V, 229-30).

¹⁴⁹ Bkz. Râğib el-İsfehânî, *a.g.e.*, 131; Semîn el-Halebî, *a.g.e.*, III, 287.

Tabirin *Yemâme*'den önce kullanılmadığına dair ileri sürülen iddialar ise oldukça gülünç karşılanmalıdır. Çünkü bu tabir hadislerde de açık bir şekilde geçmektedir.¹⁵⁰ *Hâmilü/hameletü'l-Kur'ân*'ı üzerinde Kur'ân âyetleri yazılan bayrakları taşıyan kimseler olarak tasvir etmek de oldukça yanlıştır. Çünkü *hamele^{ün}* kelimesi 'konunun uzmanları' anlamında farklı bağlamlarda da kullanılmaktadır. Taberî ve Kurtubî'de *hameletü't-Tevrât* ifadesiyle karşılaşmaktayız.¹⁵¹ Bunun dışında bir çok ibarede bu kelime kullanılmaktadır.¹⁵² Buradaki anlam söz konusu ilimlere vâkıf ya da onları kendisinde toplayan kimse manasına gelmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere kaynakları yok sayarak etimolojik tahlillerden medet ummak, oryantalist yaklaşımların objektifliğine gölge düşürmüştür. Bu tür bir yaklaşım ise bize oryantalistlerin zaman zaman İslâmî literatürü oldukça ideolojik okuduklarını göstermektedir.

SONUÇ

Daha önce de belirtildiği gibi oryantalistlerin *kurrâ*yla ilgili yaptıkları değerlendirmelerde kayda değer bir anokranizmle karşılaşmaktayız. Her ne kadar bazıları konu hakkında bir takım nüansları dile getirmişlerse de büyük bir çoğunluğun bu nüansları görmezlikten geldiğini müşahade etmekteyiz. Yukarıda farklı dönemlerde konularını ele aldığımız *kurrân*'ın yaşadığı dönemlere göre ayrı özellikler sergilediğini göstermeye çalıştık. Fakat bizim değerlendirmemiz de *kurrâ*yla ilgili fotoğraf karelerinin her boyutunu ortaya koymamaktadır. Özetle söyleyecek olursak Kur'ân tebliğ edilmeye başladığı andan itibaren Müslümanların hayatında merkezî bir konuma sahip olmuştur. Onun ilk hafızı Hz. Peygamber, ashâbına Kur'ân'ı okumayı ve ezberlemeyi devamlı öğütlemiştir. Özellikle de kıraatin kitabete tercih edildiği bir toplumda Kur'ân'ın ezberlenmesinin ayrı bir öneme sahip olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle sahâbe arasında daha ilk dönemlerden başlayarak zamanlarının büyük bir bölümünü Kur'ân okuma, ezberleme ve mütalâaya ayıran kimselerle karşılaşmaktayız. Bu kutlu kimselerin sayısının genişleyen İslâm coğrafyasında giderek fazlalaşması da tabîî bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda en büyük payın farklı bölgelere hicret eden sahâbenin önderlik etmeleri olduğunu da hatırlatmakta fayda vardır.

Bununla birlikte Hz. Peygamber ve sonrası yıllarda Kur'ân'la iştigal eden kimseleri söz konusu gazvelerde şehit olan sahâbeyle de sınırlandırmamak gerekmektedir. Bizim bulgularımız *Recî'*, *Bi'ri Maûne* ve *Yemâme* şehitleri arasında Kur'ân konusunda uzmanlaşmış çok sayıda sahâbenin bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuçları hem hadis, siyer-meğâzî hem de tarih müelliflerinin konsensüsü de desteklemektedir. Cemal ve Sıffin savaşlarında ise *kurrâ* daha farklı bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bu dönemde de farklı *kurrâ* tiplerini mevcutsa da kaynaklarımızın

¹⁵⁰ Bkz. Dârimî, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Y. 1992, II, 452. Bu hadiste, gök ile yer arasındaki bir buluttan yağ ve bal aktığını ve insanların da az ya da çok bunlarla avuçlarını doldurduğunu gören bir sahâbenin rüyasının tabiri anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'den izin isteyen Ebû Bekir rüyayı şöyle yorumlar: Bulut İslâm'dır, bal ve yağ ise Kur'ân'dır, yağ ve baldan az ya da çok avuçlayan kimseler ise *hameletü'l-Kur'ân*'dır...'; Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, *a.g.e.*, Kitâbu'l-Edeb, V, 174; Bu hadisteki ifade *hâmilü'l-Kur'ân* şeklindedir.

¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1988, XVII, 206; Kurtubî, *a.g.e.*, I, 342.

¹⁵² Hâmilü fikhin, *hameletü'l-ilm*, *hameletü's-şerîah*, *hameletü'l-âsâr*, *hameletü'l-hadîs*, *hameletü'l-kitâb*, *hameletü'n-nakl* gibi. Hattâ bazı kitapların bölüm başlıklarında *hameletü'l-kur'ân* ifadesini görmek bile mümkündür.

üzerinde çok durduğu *kurrânın* faaliyetlerini detaylı bir şekilde zikretmeye çalıştık. Kaynaklarımız bu dönemdeki *kurrânın* da çok sık Kur'ân okuduğunu, onu mütalâa ettiğini, çok ibadet ettiklerini kaydetmektedir. Yalnız ilk dönem *kurrâdan* Hz. Ali'nin yanında yer alan kimseleri farklı kılan en belirgin özellik, sonrakilerin Kur'ânî mesajın ruhunu tam anlayamamaları gösterilmektedir. Oryantalist edebiyat ilk dönemde *kurrânın* faaliyetlerini minimize ederken sonraki dönemlerde özellikle Kûfe, Basra ve Medâin gibi bölgelerde *kurrâ* olarak çağrılan kimselerin de Kur'ân'la fazla ilişkisi olmadığını göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle konuyla ilgili dokümanları bize sunan bütün bir İslâm literatürünü tahrifle suçlayarak *kurrâ* ya da *ehlu'l-Kur'ân* ifadelerinin *ehlu'l-kurâ* olarak okunması gerektiğini, *kurrâ'nın* da *kârî'nin* (*kry*) çoğulu olduğunu söylemektedirler. Yukarıda açık bir şekilde belirtildiği gibi *kurrâ* ve *kurâ* kelimelerinin kaynaklarımızda özenle farklı bir şekilde kullanıldığı ve hiçbir karışıklığa meydan verilmeyeceği görülmektedir. Bu nedenle söz konusu vakalarda kendilerinden bahsedilen bütün hafızları bir düzlemde değerlendirmeye mevcut İslâm kaynakları müsaade etmemektedir. Ayrıca Cemel ve Siffin'de sık sık gündeme gelen yarı politik yarı sosyal ve dinî bir grup olan *kurrânın* yanı sıra ifadenin gerçek içeriğini yansıtan Kur'ân hafızları da aynı dönemde mevcuttur. Bu nedenle *kurrâ* tabirini sadece politik bir grupla sınırlandırmak diğer bütün Kur'ân hafızlarını (ya da uzmanlarını) yok saymak anlamına gelmektedir. Bu tür bir sonucu ise tarihsel, sosyolojik, siyasal ve dinî gerçekler reddetmektedir.